

2022

11 DECEMBER

№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

ABKHAZIA AS AN INTEGRAL PART OF THE BRONZE-EARLY IRON AGE ARCHAEOLOGICAL CULTURES OF COLCHIS

Leri Jibladze,

Otar Lortkipanidze Institute of Archaeological Research,
Georgian National Museum, Senior Research Fellow

ABSTRACT

The article examines Bronze and Early Iron Age archaeological sites discovered in the territory of present-day Abkhazia (north-western Colchis) in relation to the Colchian cultural sphere.

The aim of the study was to systematize the archaeological data, on the basis of an analysis of the published materials and of their distribution area, and to critically reassess the existing concepts concerning the cultural and ethnic affiliation of these sites.

The article discusses settlements (tell-type settlements, piedmont and coastal habitation sites), funerary monuments (dolmens, pit graves, ossuaries, cremation and secondary burial rites), bronze hoards, and bronze-production workshops. A comprehensive analysis of the results of many years of archaeological research, the published materials, and thematic maps substantiates that, in the Early and Middle Bronze Age, the territory between the Psou and Sukhumi constituted a contact zone between the Proto-Colchian and Dolmen cultures. The concept of the "Ochamchire" (South Dolmen) culture is critically assessed, and the view is advanced that the majority of the sites identified in Abkhazia are organically linked to the cultural world of Bronze and Early Iron Age Colchis. The conclusions further confirm that the territory of present-day Abkhazia was, in the Bronze and Early Iron Age, a significant and integral part of the cultural, economic, and ethnocultural sphere of Colchis.

Keywords: Abkhazia, Colchis, Bronze–Early Iron Age, Proto-Colchian culture, Ochamchire culture, bronze metallurgy.

The territory of Abkhazia (north-western Colchis), an inseparable part of Georgia, was one of the leading regions in the distribution of the Proto-Colchian¹ and Old Colchian cultures (Bronze-Early Iron Age). Various categories of monuments of the pre-Colchian and Old Colchian cultures have been identified here: settlements, necropoleis, Late Bronze-Early Iron Age hoards, mining sites, bronze-production workshops, kilns connected with iron metallurgy, and individual artefacts related to Bronze-Early Iron Age metallurgical production, among others. The existing data on these categories of monuments are scattered across scholarly literature published at different times. Archaeological maps have been compiled showing the distribution of monuments of some categories; alternatively, they have been plotted on maps together with the Bronze-Early Iron Age monuments of Colchis as a whole [Voronov Iu. 1969:17-41; Apakidze J. 2006:66-88, Tab. I; Papuashvili N. et al. 2006:127-132, Tab. I; Jibladze L. 2007:186-187, Tab. I; Jibladze L. 2020:80-98, Tab. I, II; Baramidze M. et al. 2013:65, Tab. I].

On the territory of present-day Abkhazia, various types of settlements occur. In the coastal marshy lowland zone stretching between the Enguri and Kodori rivers, in the territory of historical Samurzakano² – essentially corresponding to today's Gali district – one finds artificially constructed, multi-layered tell-settlements (dikha-gudzuba) of various chronological periods: the Pichori settlement system, Nakarghali, the mounds of Jvaralebi, Esartia and Gagaa, Gagida, the Khumushkuri mound, the Mziuri gudzuba near Gali, Repo-Sheshelethi, Ochamchire (a gudzuba located to the west, where three mounds once stood side by side), Tagiloni's "Tshipuria," Tamishi, and others [Kuftin B. 1950:250-255; Baramidze M. et al. 1982:90-99; Baramidze M. et al. 1987:42-47; Jibladze L. 1997:30-37; Jibladze L., Khvistani R. 2006:62-66; Jibladze L. 2007:13-20; Chigoshvili T. 1999; Baramidze M. et al. 2013:14-35; Kilanova B. 2009:178; Baramidze M. 2017:8-27].

As in other regions of the Colchian lowland, here too, in the territory of old Samurzakano, the names of the artificially constructed mound-settlements are often connected with villages, districts, clans, rivers, and so on. They represent a direct continuation of the systems of artificially constructed mound-settlements found in the central part of the Colchian lowland, which are known in the scholarly literature under various designations [Jibladze L., Papuashvili R. 2013:100-113]. North of Gali, the outermost boundary of the distribution of the artificially constructed mound-settlements characteristic of the Colchian lowland is the settlement system of Tamishi [Chigoshvili T. 2006:134; Jibladze L. 2007:15; Baramidze M. et al. 2013:31; Gabelia A. 2014:130]. Beyond this point the relief changes, the terrain passes into a hilly zone, and the construction of artificial mounds was no longer necessary.

On the territory of present-day Abkhazia, another group of Bronze-Early Iron Age settlements is situated in the foothill and mountain zone – on natural hillocks, mountain slopes (mountain terraces), in cave shelters (grottoes), as well as on the slopes of fortresses and cliffs³. These sites are: Gumista I, Gumista II, Achandara,

¹ In the view of some scholars, the term Proto-Colchian culture, established in the archaeological scholarly literature [Mikeladze T. 1974:49] – whose Phase I corresponds to the Early Bronze Age culture of Colchis and whose later Phase II corresponds to the Middle Bronze Age – is of a more historical character and also carries an ethnic connotation. For this reason, it is considered more correct to use instead the term Early Bronze Age culture of the Colchian lowland, which is held to have been distributed along the entire length of the Colchian Black Sea coast [Pkhakadze G. 1998:32-41; Pkhakadze G. 2009-2010:75]. Within the internal periodization of this culture, early, developed, and final-stage sites are distinguished, in which, at various stages, sites bearing what are, in our opinion, distinct but related cultures are grouped together, such as: Ispani, Pichori (layers VII, VIII), Ochamchire, the two-storey Vorontsov cave (the "Ochazhnyi," "Kolokolnyi," "Zalozhnyi" shelters), the dolmens of Abkhazia, and so on. This fact is explained by the existence of local variants within the internal space of the unified Early Bronze Age culture of the Colchian lowland [Pkhakadze G. 1993:82-83; Pkhakadze G. 1998:35].

² Samurzakano is a historical region of western Georgia, situated within the territory of present-day Abkhazia. As a political entity it took shape at the turn of the 17th–18th centuries and covered mainly the territory of the present-day Gali municipality. In 1705 this territory was inherited by Murzakan Sharvashidze, from whose name the designation of the whole region derives.

³ In some cave/grotto shelters (Pali, Akhra-Kapshi, and others), the remains of packed-clay floors have been recorded, with hearths embedded in them [Bzhania V. 1973:65-71]. As has been noted, material of both the Ochamchire and Maikop cultures was distinguished at the Iupsi settlement, along with two secondary-burial pit graves of the end of the 3rd millennium BC and the beginning of the 2nd millennium BC [Skakov A. 2015:127].

Pali, Akhra-Kapshi, Jampal I, Iupsi, Kaman I, Kaldakhvara, Arasazysi, Lavinaia Balka, Lapsta, Shroma, Machara I, Vereshchagin's Mountain, Sokhumi Mountain, Atara Armianskaia, Abazhu, Tsarche [Kalandadze A. 1953; Bzhania V. 1966:113-126; Bzhania V. 1973:65-76; Bzhania V. et al. 2014; Voronov Iu. 1969; Baramidze M. et al. 1990:18-21; Gunba M. 1990:13-15; Pkhakadze G. 1992:216-280; Chigoshvili T. 1999; Chigoshvili T. 2006:133-137; Jibladze L. 2007:12-20]; settlements are also found on low coastal and riverine terraces (Guandra, Kistriki, Mokvi, Gagida) [Gabelia A. 1984; Jibladze L. 2007:13-14; Jibladze L., Khvistani R. 2006:62-66; Tsvinaria I. 1978]; and on flat ground (Lechkopi, Bombora) [Bzhania V., Gabelia A. 1990:3-5]. Dune-sites located within the coastal zone are also distinguished (Bichvinta, Akhali Atoni, Shitskuara, Agudzera, Machara (2), Tsiteli Shukura, Ochamchire II, Gudava I, Gudava II – a mound formed from a sand dune, and others) [Solovyov L. 1947:25-50; Solovyov L. 1950:265-286; Voronov Iu. 1969; Shamba G. 1984; Tavamaishvili G. 1999; Papuashvili N. et al. 2006:127-132; Chigoshvili T. 2006:134; Baramidze M. et al. 2013:14-34] (Tab. I)⁴.

According to current data, necropoleis, individual burials, and burial complexes of various types and chronological ranges dating to the Bronze–Early Iron Age are known in north-western Colchis (Tab. II). Dolmen burial structures occur at approximately 30-31 locations. Of these, the dolmens of Kiur-Dere (Upper Eshera), Suli, Azanta, Otkhara, and Khabiu have been fully studied [Japaridze O. 1961:217-219; Japaridze O. 2006:44-50; Voronov Iu. 1982:14-17; Tsvinaria I. 1990]. The rest are known only from reconnaissance survey. At several further points (Ptskha – formerly Rozhdestvensky, Akhupachi, Azanta, the Sokhumi hydro-electric station) stone-cist graves and burials built with stone slabs in a dolmen-type arrangement also occur [Ivashchenko M. 1935:85; Lukin A. 1941:67; Bgazhba O.Kh., Voronov Iu. 1982:14; Markovin V. 1978:50; Markovin V. 1994:228-253].

Dolmens occur in groups both in the coastal and in the interior mountainous areas; by size they are divided into three groups: small, medium, and large dolmens [Pkhakadze G. 1992:240; Japaridze O. 2003:132]⁵. In his time, B. Kuftin distinguished three layers within this type of megalithic structure: an early Bronze Age horizon (end of the 3rd millennium BC), the Middle Bronze Age, and a third layer dated by a Colchian coin. Later, the Late Bronze Age was added to this classification [Japaridze O. 1961:217]. Early Bronze Age material is mainly represented in the small and medium-sized dolmens, which are predominantly trapezoidal in shape [Japaridze O. 2003:132]. In general, across the whole of the Western Caucasus — from the Taman Peninsula as far as Ochamchire (Bedia) — dolmen burial structures are distributed through the forested mountain massifs along a 480-km stretch of the Black Sea coast (their zone of distribution ranging in width from 30 to 75 km). Until recently, a total of 564 dolmen structures were known at 194 locations [Markovin V. 1978: map 20; Markovin V. 1994:228-253].

Some scholars attribute the dolmen structures identified in the territory of present-day Abkhazia to the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland and its hilly (tell) zone [Japaridze O. 1976:190-191; Pkhakadze G. 1992:238-239; Pkhakadze G. 1993:83,110]. Within this seemingly homogeneous cultural circle, a local variant is distinguished north of the Gumista River, with its own characteristic specific features: the burial rite, dolmens, terrace settlements, Sochi-Adler-type stone hoes, and other traits, which show a greater degree of northern influence from the Maikop-Novosvobodnaya culture [Baramidze M. 1999:24]. Some scholars believe that the entire area of dolmen distribution, including the territory of north-western Colchis, must have been the settlement area of Abkhaz-Adyghe tribes [Inal-Ipa Sh. 1976:97; Markovin V. 1978:183-291].

⁴ The map of the distribution of Bronze–Early Iron Age settlements of Colchis was compiled by us; together with the list of sites, it fully represents the settlements of this period identified in the territory of Abkhazia [Jibladze L. 2007:186,194, Tab. I].

⁵ The dimensions of the small dolmens are: length 2.25 m, height 1.20 m. In north-western Colchis, the most archaic material is represented in dolmens II-III at Upper Eshera. In the Western Caucasus, dolmens are distinguished by construction type as follows: Type I – dolmens built of stone slabs, the most widespread form in the region in question, within which four variants are noted [Markovin V. 1978:III – 61-135]; Type II – composite dolmens, which are rare and do not occur in north-western Colchis; trough-shaped (basin-shaped) dolmens are also widespread; and Type IV – monolithic dolmens.

Thus, in the territory of north-western Colchis we must be dealing with two entirely different cultures in terms of their economic character. In contrast to the dolmen culture, the Proto-Colchian culture is primarily a culture of lowland settlements, whose bearers – the most ancient Kartvelian-Svan-speaking ethnic stratum – practiced settled agriculture and metallurgy. The bearers of the dolmen culture, by contrast, may not have had permanent places of habitation; they may have led a nomadic, pastoral way of life and were engaged in animal husbandry. As noted, this was facilitated by their location in forested mountain massifs, where favourable conditions existed for the development of stock-breeding. Thus, north-western Colchis must have been a meeting place – a kind of contact zone – for the populations bearing these two related cultures.

Settlements corresponding to the dolmen burial structures are less well known in Abkhazia⁶. It should be noted that at the Early and Middle Bronze Age settlements (Gumista I, Gumista II, Kaman I, the Machara II–III layers, Akhra-Kapshi, Pali, Guandra, Shroma, Ivashchenko, and others), which are included within the distribution area of the South-Dolmen (Ochamchire) culture, extremely thin cultural layers have been identified, in which no traces of prolonged habitation are attested anywhere [Solovyov L. 1958:15; Voronov Iu. 1971:17; Bzhania V. 1973:70; Tsvinaria I. 1990]. On this basis, it is possible that the sites in question were seasonal, temporary dwelling stations.

It appears that the dolmens identified in the north-western part of Abkhazia must have formed part of the general dolmen culture distributed across the Western Caucasus. Here, however, they display a somewhat distinct local character, expressed through a whole series of features: trapezoid-shaped dolmens, socketed metal axes of the Sachkhere type, flint arrowheads, and so on. This fact may also be explained by the circumstance that they lie within the area of distribution of the Early and Middle Bronze Age cultures of western Georgia – more strongly so as far as the Gumista River, and more weakly to its north. The dolmens found between the Gumista and Psou rivers show a stronger influence from the dolmen culture of the North Caucasus. This is expressed in dolmens being covered by an artificial earth mound (Otkhara)⁷, in the North Caucasian shaft-hole metal axe found in the dolmen at Khuab, in the distribution of Sochi-Adler-type stone hoes, in distinctive ceramic and flint products, and so on.

The building of dolmens in the north-western part of Colchis continued until the middle of the 2nd millennium BC. They continued to be used for burials even later, and burials of a later period are sometimes found here [Japaridze O. 2003:133]. In Colchis, the dolmen burial rite continued for almost a thousand years, and it remains virtually unchanged throughout its entire existence. The dolmens were collective family/clan burials [Japaridze O. 2003:133; 2006:45], in which the manner of laying out the deceased cannot be established. The bones and grave goods were mainly grouped together in a corner of the dolmen.

It should be noted that at the settlements of the coastal and mountainous zone of north-western Colchis (Guandra, Machara, Akhra-Kapshi, Kaman I, Gumista I, and so on), no remains of cereal cultivation or bronze hoes are attested anywhere⁸. It is thought that in this region land cultivation was carried out mainly with disc-shaped stone hoes of the Sochi-Adler and Sokhumi types, which are represented in the cultural layers of a number of settlements here (Machara layer 3, Gumista I, Psou I, Guandra layers B and V, and others) [Bzhania V. 1966:113-126; Tsvinaria I. 1978; Pkhakadze G. 1992: 259-260, 272-275; Jibladze L. 1997:31-33]. At some sites (Gumista I) up to 300 examples of Sokhumi-type disc-shaped stone hoes are represented. This element rarely extends further south than the Ochamchire settlement [Jibladze L. 2007:55].

In the 1950s-60s, some scholars distinguished a South-Dolmen culture extending from the Enguri River to the coastal zone of Adler, regarding the Ochamchire settlement and the lower layer of the Eshera dolmens as its best-known sites [Solovyov L. 1958:150; Solovyov L. 1960:60,69]. It is thought that, near the Enguri River, the

⁶ In the North Caucasus, only two or three settlements of this culture have been identified [Markovin V. 1978:232-236].

⁷ The view has been expressed that the artificial earth mound over the Otkhara dolmen must have been made later – specifically, after a medieval mortuary chapel was built on top of it [Pkhakadze G. 2006:139].

⁸ Bronze hoes, together with other metal items, are represented only in the hoards found in the Ochamchire (more rarely) and Gali areas [Apakidze J. 2006:73,75-79].

South-Dolmen culture borders a related culture, conventionally called Proto-Colchian, whose best-known sites are considered to be Dablagomi, the Anaklia tell (dikha-gudzuba), and other settlements of the Colchian lowland [Solovyov L. 1958:162]. It was also tendentious to connect the distinctive ceramic forms that appear in the territory of the Colchian lowland at the end of the 3rd millennium BC with a change in population – specifically, with the Kashka people, who supposedly migrated here from Asia Minor and brought with them their own distinctive pottery and metallurgy [Solovyov L. 1960:15]. This view was subsequently largely adopted by Russian and Abkhaz scholars (Sh. Inal-Ipa, Iu. Voronov, V. Bzhania, I. Tsvinaria, A. Skakov, and others), who, alongside the term South-Dolmen culture, established in local scholarly circles the equivalent term Ochamchire culture [Bzhania V. 1973:71; Voronov Iu. 1971:17; Skakov A. 2015:82,130]. In our opinion, within this cultural circle, together with the somewhat different but related dolmens existing in the territory of north-western Colchis (Kiur-Dere-Upper Eshera, Azanta, Suli, and so on), the settlement of Ochamchire is mistakenly included; it is true that, through its two Sochi-Adler-type stone hoes and its so-called ladder-ornamented pottery, it is indeed connected with the dolmen culture. However, the main ceramic material identical to that of the Ochamchire settlement covers the entire territory of the Colchian lowland (Pichori layers VIII-V, Anaklia II, Anaklia I lower layer, Dablagomi – the upper horizon of the lower layer, Cholipa, Shemokmedi, Ispani, and so on), which casts doubt on grouping this site within the dolmen-culture circle.

The very equation of the term Ochamchire culture with the South-Dolmen culture also seems mistaken to us⁹. This erroneous proposition rightly attracted a good deal of criticism in its time [Japaridze O. 1961:233; Jibladze L. 1997:10-11; Pkhakadze G. 1998:32]. It has also been noted that the Ochamchire settlement and the early dolmens of Eshera ought to be grouped together within the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland, which was founded on the Neolithic of western Georgia [Japaridze O. 1961:233]. This view was adopted by other researchers, following which the distribution area of the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland was further expanded and new sites were incorporated into its inner circle [Pkhakadze G. 1993:32-37; Pkhakadze G. 2009-2010:74-86].

In contrast to the views of Russian and Abkhaz scholars (L. Solovyov, Iu. Voronov, V. Bzhania, Sh. Inal-Ipa, I. Tsvinaria), it is held that the bearers of the Proto-Colchian culture distributed in the territory of the Colchian lowland must have been the most ancient Kartvelian ethno-cultural strata – the Svan- and Zan-speaking populations (G. Melikishvili, G. Orbeli, T. Mikeladze, Ot. Lortkipanidze, M. Baramidze, L. Jibladze) [Mikeladze T. 1974:72; Baramidze M. 1999:18-19; Jibladze L. 2007:120; Jibladze L. 2016:77-124]. Their trace is discerned in the territory of the Colchian lowland both through toponyms with deep, ancient roots and through archaeological material [Melikishvili G. 1965:60; Mikeladze T. 1974:9-20; Lortkipanidze Ot. 1986:51; Mibchuani T. 1989; Gasviani G. 1991:173-199].

The view has been expressed that the settlements established at Gumista I, Machara, Akhra-Kapshi, and Guandra, and in the Vorontsov Cave (the “Ochazhnyi,” “Kolokolnyi,” and “Zhalozhnyi” shelters), the Gumista kurgan, and the small and medium-sized dolmens of Eshera belong to the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland [Pkhakadze G. 1993:32-83; Pkhakadze G. 2009-2010:75-76]. It is thought that the difference between the Early Bronze Age material of present-day Abkhazia and the synchronous material of the Colchian lowland should be explained by the local particularities of this region [Baramidze M. 1998:204-205; Pkhakadze G. 1998:35; Japaridze O. 2003:131-132; Gogadze E. 1990:113-115]. Some researchers (M. Baramidze) distinguish, on the basis of archaeological artefacts, three local variants within the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland: north-western, central, and south-western Colchis [Assays on the History of Georgia. Apkhazeti I, 2007:15].

Some of the mentioned sites (settlements, we mean) are indeed characterized by somewhat distinctive

⁹ The Colchian Late Bronze-Early Iron Age sites (14th-7th centuries BC) identified in the territory of Abkhazia are sometimes artificially designated as sites of the late stage of the Ochamchire culture [Voronov Iu. 1971:18-21; Skakov A. 2015:82]. This is nothing other than the same Colchian Late Bronze Age culture, which is powerfully represented in the territory of present-day Abkhazia.

pottery and stone assemblages, such as: Sochi-Adler and Sokhumi-type stone hoes (mainly in the territory between Sokhumi and the Psou River); vessels with rivet-shaped and loop-shaped handles, occasionally bearing ladder-shaped decoration (Gumista I, Kaman I, Psou, the Vorontsov cave – the “Zhalozhnyi” shelter); wart-like patches on the back of loop-shaped handles; ceramics with fin-like projections; and so on.

As noted, at some sites, stone hoes characteristic of the Sochi-Adler-type open-air stations (Veseloe, Bochari-Ruchei, Akhshtyr, Loo, Mamaika, Kazachy Brodi, Psou, Blinovo, Moldovka, and others) are attested [Voronov *lu.* 1979:35]. It appears that the penetration of these elements as far as Sokhumi, and rarely further south, comes from sites belonging to the cultural circle bearing the Sochi-Adler stone hoes. Nor do we exclude the possibility that the somewhat distinctive pottery found at Early Bronze Age settlements in the territory of north-western Colchis may likewise be explained by the local particularities of this region.

Thus, the entire territory of western Georgia as far as Sokhumi falls within the area of the Proto-Colchian culture. The region lying to its north, as far as the Psou River, must have represented – not only in the Early Bronze Age but also in the subsequent Middle Bronze Age – a meeting place, a contact zone, of the Proto-Colchian, dolmen, and Sochi-Adler stone-hoe-bearing cultures distributed along the Black Sea coastal zone of north-western Colchis. In the following Late Bronze–Early Iron Age, the territory of western Georgia as far as the Psou River, and sometimes even further north, falls entirely within the area of distribution of the Old Colchian culture.

South of Sokhumi lies the territory of historical Samurzakano, where dolmen-type burials are almost never found. This area is more open and gradually merges into the Colchian lowland, which was probably inhabited by a Kartvelian population – tribes bearing the Proto-Colchian culture [Japaridze O. 2006:45]. It appears that the tradition of dolmen construction never took hold among the Colchian population.

Some scholars consider the bearers of the dolmen culture to have been part of the Proto-Colchian population, which left the lowland zone in the middle of the 2nd millennium BC and moved into the mountains. This ethno-cultural shift is linked to the disappearance of dolmens on the territory of present-day Abkhazia [Baramidze M. 1998:132]. How valid this archaeological connection may be (secondary burial rite, ornaments, dolmen architecture) with the necropoleis of Tlia and Brili is difficult to say.

In the Early, Middle, and Late Bronze Age of north-western Colchis, besides the dolmen burial structures, one also finds simple pit graves discovered in caves and shelters, containing secondary burials (Lavinaia Balka, Lapsta, Kaldakhvara, Shroma, Kaman I, Iupsi, the Khipsta River valley, the Azanta dolmen with a collective burial of the dead – up to 20 intermingled skulls) and pit-graves cut into pre-Classical-period settlements (Tami-shi, Bombora, Kistriki). It is interesting that at the Gumista I settlement, burial pits bounded by a stone circle, dating to the end of the 3rd millennium BC, were arranged. At Lower Eshera, two cromlech-enclosed burial pits were excavated, in which burials containing material spanning from the first half of the 2nd millennium BC through the first half of the 1st millennium BC, with collective secondary burial, were attested [Shamba G. 1984:55].

No Middle or Late Bronze Age necropolis has been found in the Colchian lowland, if we disregard the chance discovery of grave goods of these periods in the village of Gagida, in the Gali district [Jibladze L. et al. 2004:74-82].

As is known to specialists, the Colchian secondary-burial pit graves are found mainly in the Colchian lowland, and consist of two parts: cult platforms and burial pits. The cult platforms, in turn, are represented by three components: mounds made of river pebbles; heaps or pits made of burnt and crushed bones; and cultural layers formed through the gradual accumulation of cult-related and feasting refuse [Papuashvili R. 2000:55]. The burial pits are collective in character, and in some of them up to two hundred individuals were buried. At the necropoleis of Ureki and Nigvziani, individual burials have also been attested alongside the collective burial pits [Papuashvili R. 1999:43].

The Colchian secondary-burial pit graves are dated to the Early Iron Age [Mikeladze T. 1985]. However, five chronological groups of burials with narrower chronological frameworks are also distinguished [Papuashvili R. 1999:44-47]. Sites of an analogous character are mainly concentrated in the lowland zone: the necropoleis of

Ergeta I-IV, Mukhurcha, Nakhunao, the Paluri burial ground, Khutsubani, Leche, Vedidkari, Makhati, Gurdzemi, Salkhino, Dghvaba, Tsaishi, Pichori, Kurzu, Nalepsao, and so on [Papuashvili R. 2000:55]. Burials of this type also occur at Goradziri (Sachkhere municipality), at the Jantukh necropolis in the foothill zone of north-western Colchis, and in the Colchian highlands (Upper Svaneti) – at the Lalirali necropolis¹⁰. Two cremation platforms found here, together with a large quantity of deliberately smashed pottery and iron and bronze objects of various functions, testify that funerary feasts and rites for the dead were performed on the cult platforms. Human bones bearing traces of fire indicate partial cremation and a secondary burial rite involving the use of ritual fire [Tortladze Z., Gvelesiani M. 2019:28].

What is the situation in this respect in the territory of present-day Abkhazia? At Tkvarcheli – at the Jantukh necropolis¹¹ – collective secondary-burial pits of the 8th-7th centuries BC are represented, in which both complete and partial cremation of the dead is attested, together with their own cremation platforms. An analogous picture must be attested at the necropoleis of Merkheuli (Gulripshi district) and Pichori [Baramidze M. 1977; Shamba G. 1984:72; Shamba G. 1990; Baramidze M. 1998:53-54; Baramidze M. 2013:159; Baramidze M. et al. 1985:14-16]. Partial cremation of the dead is also distinguished at the Guadikhu necropolis.

Ossuaries – urn burials (pithos/jar burials) – are characteristic of the Late Bronze Age of present-day Abkhazia. They are known from the following locations: Akhali Atoni, Primorskoe, Abgarkhurki, Upper Eshera, Zvandripsh, Apshdvani (Old Ordzhonikidze), Vereshchagin's Mountain, Bogofripshi, Kulanurkhva, Tsiteli Shukura (8 urn burials) [Ivashchenko M. 1935:14; Kuftin B. 1949:155-188; Voronov Iu. 1969:24, 27; Shamba G. 1984:56-57; Bgazhba O.Kh., Voronov Iu. 1982:30-31; Bzhania V. 1990-b; Baramidze M. et al. 2013:136]. Ossuaries mainly occur intermixed together with burial pits.

In the Late Bronze-Early Iron Age in north-western Colchis (as throughout Colchis generally), one finds both collective and individual burials, represented by the following forms: pit graves, pithos/jar graves (ossuaries), dolmens, and cromlechs. Within the pit graves, the following burial practices are distinguished: burial of the deceased in a supine position, in a flexed position, with complete cremation, with secondary burial, and so on. A secondary burial rite involving the use of fire is also attested [Dolidze N. 1999:8]¹². In the pithos graves, the deceased are buried according to a secondary rite and placed in a vessel. Up to twenty burial urns have been identified, mainly localized in the territory between Sokhumi and Gagra (the Psou and Gumista rivers) [Shamba G. 1984:70]. It has been suggested that urn burials underwent a transformation in the second half of the 1st millennium BC and spread in the direction of central Colchis [Kuftin B. 1949:72]. At the Tsiteli Shukura necropolis, 17 well-shaped (shaft) burials are found [Kuftin B. 1949:70].

In north-western Colchis, hoards – one of the leading elements of the Colchian culture in the Bronze–Early Iron Age – have been found at approximately 46 locations [Lordkipanidze Ot. 2001:93-194]. However, somewhat different figures are provided for the discovery of Colchian Late Bronze-Early Iron Age hoards in the territory of Abkhazia (52 items) [Apakidze J. 2006:66-88] (Tab. III)¹³. Bronze objects, more often attributed to

¹⁰ At the Brili necropolis in Upper Racha, collective burials of the dead, sometimes with complete or incomplete cremation, are attested from the end of the Middle Bronze Age [Gobejishvili G. 1970:273-275].

¹¹ The Jantukh necropolis was discovered in the 1980s. During this period the site was excavated by Abkhaz archaeologists [Shamba G. 1984; Shamba G. 1990]. From 2009 to 2015, the Jantukh necropolis was studied (excavations are still ongoing) by an archaeological expedition under the direction of the Russian archaeologist A. Skakov. As has been noted, we are dealing here with two-layer collective burial pits employing cremation (13th-12th and 9th-8th-7th centuries BC). Well-shaped (shaft) individual burial pits are also found, as well as burial pits of the 5th-3rd centuries BC [Skakov A. et al. 2013:23; Skakov A. 2015:85-86]. At the Jantukh necropolis, an earlier burial complex with traces of cremation (first half of the 2nd millennium BC) is also distinguished [Skakov A. 2015:85-86].

¹² It is thought that three burial rites are recorded in pit graves of various forms: inhumation, complete and partial cremation, and secondary burial. The latter is also characteristic of dolmens, cromlechs, and pithos graves [Skakov A. 2015:135].

¹³ Previously unknown discoveries of Middle and Late Bronze Age hoards at Chuburkhindzhi (1994) and Zvadripshi (2008) are also mentioned [Skakov A. 2015:107].

Colchian Late Bronze Age hoards, have also been identified at about 14 locations; while at 7 locations, hoards or burial complexes are attested. Hoards containing bronze ingots, as well as material from metal-casting workshops, are distinguished separately [Apakidze J. 2006:79-87, Tab. I]. According to these statistical data (bronze hoards, that is), the territory of present-day Abkhazia emerges as one of the most powerful centres of the Colchian Late Bronze–Early Iron Age.

As a result of archaeological work carried out in the territory of Colchis since the 1970s-80s, objects connected with copper-bronze production activity have been attested at a whole series of sites: Samele Klde, Samertskhle Klde, Karakhtini, Sakhoveli (Sairkhe), Makhvilauri, Ispani, Namchreduri, Choloki, Dablagomi, Na-okhvamu, Tsiva, Kulevi, Anaklia I, Anaklia II, Maksania, and others [Jibladze L. 2016:185,190, map I; Inanishvili G., Jibladze L. 2019:87-96]. On the territory of present-day Abkhazia too, the remains of bronze-production workshops are represented: Vereshchagin's Hill, Sokhumi Mountain, the central mound of Pichori, mounds N4 and N6 of Pichori, Tamishi, Bombora, Eshera, Mguzirkhva, Amzhasara, Kistriki, and so on [Inanishvili G., Jibladze L. 2019:96-100] (Tab. IV). The remains of a bronze-production workshop were identified, through renewed investigations, in the Early Bronze Age layer of the Guandra settlement, which had earlier been attributed to the Eneolithic period [Tsvinaria I. 2007:578-580]. At some sites, bronze-smelting furnaces were preserved (Vereshchagin's Hill, Sokhumi Mountain), along with the remains of bronze-workshop structures, including numerous fragments of bronze casting moulds (the central mound of Pichori) [Kalandadze A. 1953; Jibladze L. 2007: Tab. C-CIII; Dzhopua A., Niushkov V. 2015: 15-22]. The Abkhazian production workshops relied on local mining centres (the primary centres of bronze metallurgical production), which were located at an altitude of 2000 metres above sea level, at the headwaters of the Kodori and Bzyb rivers.

Thus, if we summarize all of the above, we may draw the following conclusions. The territory of present-day Abkhazia represented an inseparable part of the Bronze-Early Iron Age cultures of Colchis. It is true that in the Early and Middle Bronze Age one finds here somewhat different kinds of material, which is felt more strongly in the territory lying between the Psou River and Sokhumi. This fact may be explained by the local character of the sites of this region, as well as by encounters between the Early and Middle Bronze Age cultures of the Colchian lowland and the related dolmen culture, which is entirely subsumed under the powerful influence of the Proto-Colchian culture.

The territory of present-day Abkhazia is firmly encompassed within the sphere of the Old Colchian culture, which, as noted at the outset, is represented by various categories of monuments and the material culture deriving from them. This is felt particularly strongly in Old Colchian Phase II. This is natural, since the tribes bearing the Old Colchian culture – the Kartvelian Zan-speaking population – densely settled the entire territory of Colchis together with the Abkhazian region as far as the Psou River, and even beyond it. This period is the phase preceding the formation of the Old Colchian state. A demographic explosion takes place, and the Colchization of the whole region proceeds¹⁴.

¹⁴ The area of distribution of the Colchian culture, apart from the territory of Colchis proper, also includes – through contact and infiltration zones – the adjacent territory of Turkey bordering Georgia, the northern part adjoining Abkhazia, and certain sections of Shida Kartli and the North Caucasus [Lortkipanidze Ot. 2001:127-140; Sulava N. 2019:5; Pantskhava L. et al. 2003:2-17].

BIBLIOGRAPHY:

1. Apakidze J. Late Bronze-Early Iron Age Hoards of Abkhazia. In: Abkhazia I, Archaeological Monuments and Problems. Tbilisi 2006, pp. 66-88. (Geo)
2. Baramidze M. The Merkheuli Burial Ground. Academy of Sciences of the Georgian SSR, "Metsniereba," Tbilisi 1977. (Geo)
3. Baramidze M., Jibladze L., Chigoshvili T. Archaeological Research at Construction Sites in the Abkhaz ASSR. "Dzeglis Megobari", N1. Georgian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments. "Sabchota Sakartvelo," Tbilisi 1990, pp. 18-21. (Geo)
4. Baramidze M. The Eastern Black Sea Coast in the First Half of the 2nd-1st Millennia BC (Main Problems). Doctoral dissertation (manuscript). Tbilisi 1998 (held in the author's private archive). (Geo)
5. Baramidze M. The Archaeological Cultures of the 3rd-2nd Millennia BC and Their Ethnic Attribution. Sakartvelo-Apkhazetis Moambe [Bulletin of Georgia-Abkhazia], No. 2-3. Tbilisi, 1999, pp. 23-35. (Geo)
6. Baramidze M., Tsitlanadze L., Dolidze N. The Material Culture of Abkhazia, Vol. II. Tbilisi 2013. (Geo)
7. Baramidze M. The Northeastern Black Sea Coast in the First Half of the 2nd-1st Millennia BC. "Saari," Tbilisi 2017. (Geo)
8. Gasviani G. Studies in the Medieval History of Svaneti. "Metsniereba," Tbilisi 1991. (Geo)
9. Gobejishvili G. The Late Bronze and Early Iron Age in Georgia. Essays on the History of Georgia I. Tbilisi 1970, pp. 201-243. (Geo)
10. Dolidze N. Decorative Metalwork (Metal Jewelry) of the Late Bronze-Early Iron Age in Northwestern Colchis. Candidate dissertation, Tbilisi 1999. (Geo)
11. Tavamaishvili G. The Earliest Settlements on the New Black Sea Terrace of Southwestern Georgia. Candidate dissertation (typescript), Tbilisi 1999. (Geo)
12. Inanishvili G., Maisuradze B., Gobejishvili G. Ancient Mining and Metallurgical Production in Georgia (3rd-1st Millennia BC). Tbilisi 2010. (Geo)
13. Inanishvili G., Jibladze L. On the History of Bronze Production in Colchis. Georgian National Museum, Tbilisi 2019. (Geo)
14. Kalandadze A. The Archaeological Monuments of Sokhumi Mountain. Academy of Sciences of the Georgian SSR, Sokhumi 1953. (Geo)
15. Kilanava B. Selected Works, Volume II. "Intelekti," Tbilisi 2009. (Geo)
16. Lordkipanidze O. The Argonautica and Ancient Colchis. "Sabchota Sakartvelo," Tbilisi, 1986. (Geo)
17. Lordkipanidze O. Hoards in the Colchian Bronze Culture. Journal "Dziebani", Supplement VI. Tbilisi 2001, pp. 178-194. (Geo)
18. Melikishvili G. On the Question of the Earliest Population of Georgia, the Caucasus, and the Near East. Tbilisi 1965. (Geo)
19. Mibchuani T. From the History of the Ethnogenesis, Settlement, and Culture of the Highlanders of Western Georgia. Tbilisi University Press, Tbilisi 1989. (Geo)
20. Mikeladze T. Studies in the History of the Earliest Population of Colchis and the Southeastern Black Sea Coast. Tbilisi 1974. (Geo)
21. Mikeladze T. The Early Iron Age Burial Grounds of Colchis. Tbilisi 1985. (Geo)

22. Essays on the History of Georgia- Abkhazia 2007. "Intelekti," Tbilisi 2007. (Geo)
23. Papuashvili R. The Burial Grounds of Erget'i. Samegrelo, Colchis, Odishi. Tbilisi-Zugdidi 1999, pp. 317-321. (Geo)
24. Papuashvili R. On the Structure of the Burial Grounds of Central Colchis. Journal "Dziebani," N5. Tbilisi 2000, pp. 55-66. (Geo)
25. Papuashvili N., Jibladze L., Papuashvili R. Distribution Map of the Chalcolithic, Bronze, and Early Iron Age Burial Grounds of Colchis. Dziebani sakartvelos arkeologiashi [Investigations in Georgian Archaeology], N17-18. Tbilisi 2006, pp. 127-132. (Geo)
26. Sulava N. Archaeology in the Occupied Territories of Georgia (On the Colchian Bronze Culture). Iberia-Colchis: Archaeological-Historical Studies of the Classical and Early Medieval Period in Georgia, 15. Tbilisi 2019, pp. 5-8. (Geo)
27. Pkhakadze G. Some Points of Contact Between the Kura-Araxes and Western Georgian Early Bronze Age Cultures on the Territory of Western Georgia. IGA/SAS II. Tbilisi 1978, pp. 3-12. (Geo)
28. Pkhakadze G. The Chalcolithic and Early Bronze Age in Western Georgia, II. Tbilisi 1992, pp. 216-280. (Geo)
29. Pkhakadze G. Western Transcaucasia in the 3rd Millennium BC. Tbilisi 1993. (Geo)
30. Pkhakadze G. Some Aspects of Research on the Early Bronze Age Culture of the Colchian Lowland. Journal "Dziebani," N2. Tbilisi 1998, pp. 32-41. (Geo)
31. Pkhakadze G., Baramidze M. New Archaeological Finds in the Gali District. Issues of Neolithic-Bronze Age Archaeology in the Caucasus. Journal "Dziebani," N6. Tbilisi 2001, pp. 125-128. (Geo)
32. Pkhakadze G. Some Aspects of the Study of the Dolmens of Abkhazia. In: Abkhazia I, Archaeological Monuments and Problems. Tbilisi 2006, pp. 138-140. (Geo)
33. Chartolani Sh. Ancient Copper Workings in the Bzipi and Kodori River Valleys. Archaeological Research in Georgia in 1969. Tbilisi 1971, pp. 49-61. (Geo)
34. Chigoshvili T. Late Bronze-Early Iron Age Settlements of the Engur-Kodori Basin. Author's abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences. Tbilisi 1999. (Geo)
35. Chigoshvili T. The Culture and Chronology of the Settlements of the Engur-Kodori Interfluvium - Questions of Periodization. In: Abkhazia I. Archaeological Monuments and Problems. Tbilisi 2006, pp. 133-137. (Geo)
36. Japaridze O. On the History of the Georgian Tribes at the Early Stage of Metal Production. Tbilisi 1961. (Geo)
37. Japaridze O. On the Question of the Ethnic History of the Georgian Tribes. Tbilisi 1976. (Geo)
38. Japaridze O. The Archaeology of Georgia. Tbilisi 1991. (Geo)
39. Japaridze O. At the Origins of the History of Georgia. Tbilisi 2003. (Geo)
40. Japaridze O. The Dolmens of Northwestern Colchis, No. 17-18. Tbilisi, 2006, pp. 44-50. (Geo)
41. Jibladze L. The Stratigraphy, Chronology, and Periodization of the Bronze Age Settlements of the Colchian Lowland (Based on Materials from the Central Mound at Pichori). Tbilisi 1997. (Geo)
42. Jibladze L., Papuashvili R., Khvistani R. A Recent Discovery from the Middle and Initial Late Bronze Age Period in the Village of Gagida, Gali District. Journal "Dziebani," N13-14. Tbilisi 2004, pp. 74-82. (Geo)
43. Jibladze L., Khvistani R. Archaeological Map of the Bronze-Early Iron Age Monuments of the Gali Dis-

- trict. Collection "Abkhazia I," Archaeological Monuments and Problems of Abkhazia. Tbilisi 2006, pp. 62-66. (Geo)
44. Jibladze L. The Settlements of the Colchian Lowland from the 3rd-2nd Millennia BC. Tbilisi, 2007. (Geo)
 45. Jibladze L., Papuashvili R. On the Structure of Artificial Mounds. Georgian National Museum "Moambe", Social Sciences Series, N4. Tbilisi 2013, pp. 100-112. (Geo)
 46. Jibladze L. The Bronze-Early Iron Age Cultures of Colchis and Their Ethnic Attribution. Collection "Guria", N6. Tbilisi, 2016, pp. 77-124. (Geo)
 47. Jibladze L. Objects Related to Bronze Production Activity from Colchis. Dzebanis sakartvelos arkeologia [Investigations in Georgian Archaeology], N23. Georgian National Museum, Tbilisi 2016a, pp. 179-190. (Geo)
 48. Jibladze L. The Early and Middle Bronze Age Cultures of Colchis. Essay included in the international project funded by the Shota Rustaveli National Science Foundation - grant project: Bilingual (Georgian-English) Electronic Encyclopedia of the Archaeological Monuments of Georgia (3rd-1st Millennia BC). 2017. Available online at <http://geoarchencyclopedia.ge>
 49. Jibladze L. Archaeological Maps of Various Categories of Bronze–Early Iron Age Monuments of Colchis (Settlements, Burial Grounds, Bronze Production Workshops). Online Archaeology, 18. 2020, pp. 80-98. (Geo)
 50. Tortladze Z., Gvelesiani M. The Larilari Burial Ground. Georgian National Museum, Tbilisi 2019. (Geo)
 51. Baramidze M., Pkhakadze G., Bzhania V., Shamba G., Kvirkvelia G., Chigoshvili T. Main Results of Research at Construction Sites of the Abkhaz ASSR. Archaeological Research at New Construction Sites of the Georgian SSR, Tbilisi 1982, pp. 90-99. (Rus)
 52. Baramidze M.V., Chigoshvili T.E., Kvirkvelia G.T., Jibladze L.V., Khubutia G. Archaeological Research in the Village of Pichori in 1981–1982. Archaeological Discoveries in Abkhazia, 1981-1982, Tbilisi 1985, pp. 14-16. (Rus)
 53. Baramidze M., Chigoshvili T., Pkhakadze G., Jibladze L., Makharadze Z., Sherazadishvili B., Datunashvili T. 1987: Work of the Archaeological Expeditions of Abkhazia. Field Archaeological Research [PAI] in 1984-1985. Tbilisi 1987, pp. 42-47. (Rus)
 54. Bgashba O.Kh., Voronov V. The History of the Study of the Archaeology of Abkhazia. Tbilisi 1982. (Rus)
 55. Bzhania V. The Machara Chalcolithic and Bronze Age Settlement in Abkhazia. Sovetskaya Arkheologiya [Soviet Archaeology], N1. Moscow 1966, pp. 113-126. (Rus)
 56. Bzhania V. A Settlement of the Ochamchire Culture in the Mountains of Abkhazia. The Caucasus and Eastern Europe in Antiquity. Moscow 1973, pp. 65-76. (Rus)
 57. Bzhania V. Main Results of Work at New Construction Sites in Abkhazia. Issues in the Archaeology of Abkhazia. Sukhumi 1989, pp. 40-43. (Rus)
 58. Bzhania V., Gabelia A. Results of Research at the Bombora Settlement. Archaeological Discoveries in Abkhazia, 1986-1987. Tbilisi 1990, pp. 3-5. (Rus)
 59. Bzhania D., Vardania G., Jopua A., Sangulia G. Excavations in the Village of Tamysh. Archaeological Discoveries in Abkhazia, 1985. Tbilisi 1990a, pp. 9-12. (Rus)
 60. Bzhania V., Bzhania D. The Gagra Burial Ground. Sukhumi 1990b. (Rus)

61. Bzhania V., Sakania S., Bzhania D. The Identification of Archaeological Monuments in the Village of Arasadzykh. E.I. Krupnov and the Development of the Archaeology of the North Caucasus, XXVIII Krupnov Readings, Proceedings of the International Scientific Conference. Moscow 2014. (Rus)
62. Voronov Yu. Archaeological Map of Abkhazia. Sukhumi 1969. (Rus)
63. Voronov Yu. The History of Abkhazia from Earliest Times to the Early Middle Ages. Author's abstract of dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow 1971. (Rus)
64. Voronov Yu. Antiquities of Sochi and Its Environs. Krasnodar 1979. (Rus)
65. Voronov Yu. Antiquities of the Azant Valley. Tbilisi 1982. (Rus)
66. Gabelia A. Settlements of the Colchian Culture (Based on Materials from Abkhazia). Author's abstract of dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow 1984. (Rus)
67. Gabelia A. Metallurgy and Metalworking in Abkhazia in the Late Bronze Age. E.I. Krupnov and the Development of the Archaeology of the North Caucasus. XXVIII Krupnov Readings, Moscow 2014, pp. 136-138. (Rus)
68. Gabelia A. Abkhazia in the Pre-Classical and Classical Periods. Sukhumi 2014a. (Rus)
69. Gogadze E. The Chronology of Middle Bronze Age Colchian Culture Monuments and Certain Questions of the Cultural Attribution of Variants of the General Colchian Culture of the Early Metals Period. The Caucasus in the System of Palaeometallic Cultures of Eurasia [Telavi-Sighnaghi, 1983]. Tbilisi 1990, pp. 2-17. (Rus)
70. Gunba M. Archaeological Research in the Village of Tsuarcha, Gali District. Archaeological Discoveries in Abkhazia, 1986-1987. Tbilisi 1990, pp. 13-15. (Rus)
71. Jopua A., Nyushkov V. Bronze-Casting Furnaces at the Turn of the Late Bronze and Early Iron Ages in Abkhazia. Historical-Archaeological Almanac, Issue 13. Armavir-Krasnodar-Moscow 2015, pp. 15-22. (Rus)
72. Ivashchenko M. Research on Archaic Monuments of Material Culture in Abkhazia. Tbilisi 1935. (Rus)
73. Inal-Ipa Sh. Questions of the Ethno-Cultural History of Abkhazia. Sukhumi 1976. (Rus)
74. Kuftin B. Materials on the Archaeology of Colchis, Vol. I. Tbilisi 1949. (Rus)
75. Kuftin B. Materials on the Archaeology of Colchis, Vol. II. Tbilisi 1950. (Rus)
76. Lukin A. Materials on the Archaeology of Bzyb Abkhazia. TDHPCSH/TOIPKGE [Transactions of the Department of the History of Primitive Culture of the State Hermitage], I. Leningrad 1941, pp. 1-97. (Rus)
77. Markovin V. The Dolmens of the Western Caucasus. Moscow 1978. (Rus)
78. Markovin V. The Dolmens of the Western Caucasus. In: Archaeology of the Bronze Age of the Caucasus and Central Asia. Early and Middle Bronze Age of the Caucasus. Moscow 1994, pp. 228-253. (Rus)
79. Skakov A., Jopua A., Kozubova A. The Discoveries of G.K. and S.M. Shamba at the Jantukh Burial Ground: A New Look at Old Finds. Third Abkhazian International Archaeological Conference: Problems of Ancient and Medieval Archaeology of the Caucasus. Sukhum 2013, pp. 22-45. (Rus)
80. Skakov A. Archaeology in Abkhazia at the Beginning of the 21st Century: Cooperation Between Russian and Abkhazian Scholars. Abkhazia in World History and International Relations. Proceedings of the International Scientific Conference, Sukhum, May 14-17, 2015, pp. 74-135. (Rus)
81. Solovyov L. Traces of an Ancient Salt Industry near the Town of Ochamchire. Proceedings of the Abkhazian State Museum, I. Sukhumi 1947, pp. 25-50. (Rus)

82. Solovyov L. Settlements with Textile-Imprinted Ceramics on the Coast of Western Georgia. *Sovetskaya Arkheologiya* [Soviet Archaeology], XIV. Moscow-Leningrad 1950, pp. 265-286.
83. Solovyov L. Burials of the Dolmen Culture in Abkhazia and the Adjoining Part of the Adler District. *Proceedings of the Abkhazian Institute of Language, Literature, and History*, Vol. XXXI. Sukhumi 1960, pp. 69-100. (Rus)
84. Pantskhava L., Sulava N., Papuashvili R. Colchian, Koban, or Colchian-Koban? *Kavkazovedenie* [Caucasian Studies], N4. Moscow 2003, pp. 102-117. (Rus)
85. Shamba G. Excavations of Ancient Monuments of Abkhazia. Sukhumi 1984. (Rus)
86. Pkhakadze G. The Colchian Early Bronze Age Culture. *Archaeology of the Caucasus*, No. 2-3. 2009-2010, pp. 74-86. (Rus)
87. Shamba G. The Eshera Cromlechs. Sukhumi 1970. (Rus)
88. Shamba G. Archaeological Monuments of the Upper Galidzga River (Jantukh). Tbilisi 1990. (Rus)
89. Shamba G. Ancient Sukhum. Sukhumi 2005. (Rus)
90. Tsvinaria I. The Guandra Settlement. Tbilisi 1978. (Rus)
91. Tsvinaria I. New Monuments of the Dolmen Culture of Abkhazia. Tbilisi 1990. (Rus)
92. Tsvinaria I. Excavations at the Guandra Settlement. *Archaeological Discoveries*, 2005. Moscow 2007, pp. 578-580. (Rus)

LIST OF ABBREVIATIONS:

IGA (SAS) – Issues of Georgian Archaeology

AG (SA) – Archaeology of Georgia

FAR (PAI) – Field Archaeological Research

SA (CA) – Soviet Archaeology

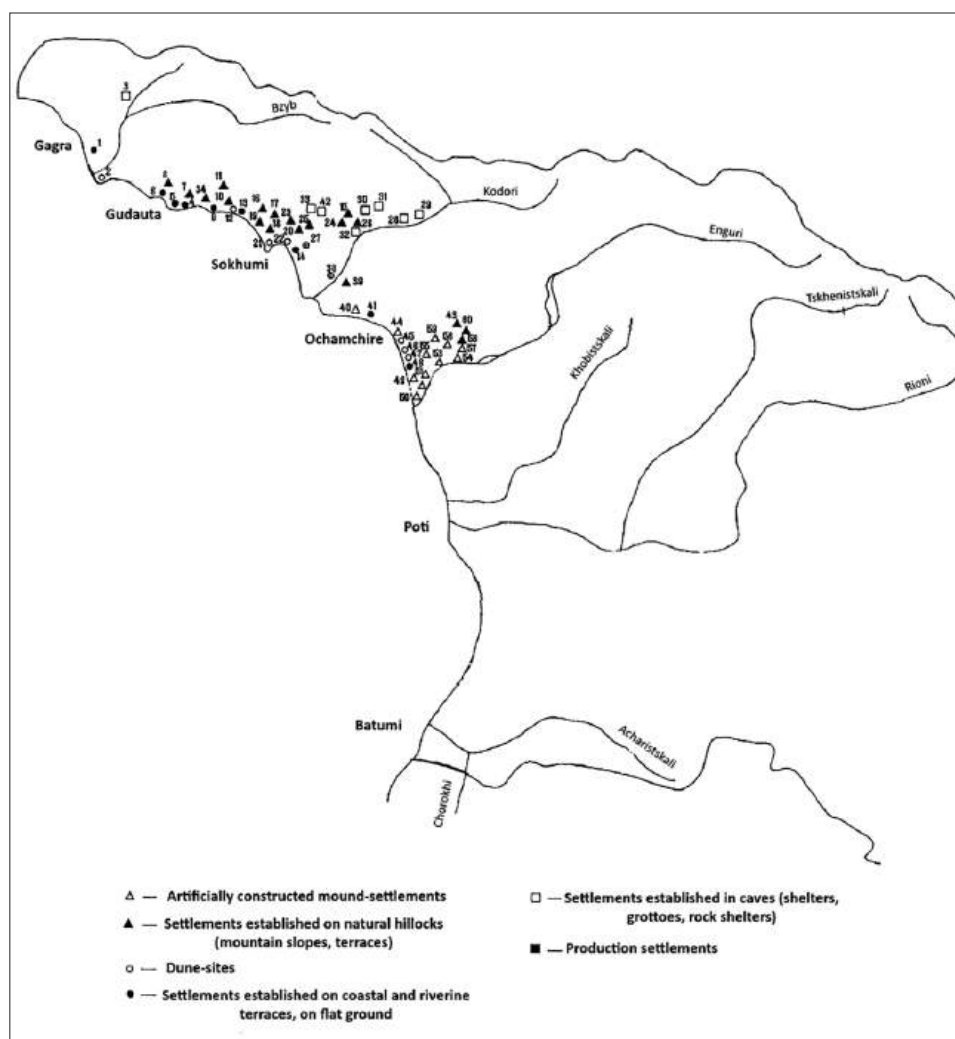
TDHPCSH (TOIPKGE) – Transactions of the Department of the History of Primitive
Culture of the State Hermitage

DESCRIPTION OF TABLES

TAB. I. Map showing the distribution of Bronze and Early Iron Age settlements in Abkhazia

1. Kolkhida 2. Bichvinta (Ldza) 3. Yupsi 4. Kistriki 5. Bombora 6. Aaksta 7. Kulanurkhva 8. Otkhara 9. Primorskoye 10. Anakophia Fortress 11. Anukhva Abkhazskaya 12. Akhali Atoni (two dune settlements) 13. Guandra 14. Lechkopi 15. Abgidzra 16. Amzhasara 17. Mount Vereshchagin 18. Gumista hillforts (Gumista I, Gumista II, Achandara) 19. Eshera 20. Sokhumi Mountain 21. Sokhumi Cape 22. Tsiteli Shuqura (Red Lighthouse) 23. Guadikhu 24. Lemsu 25. Alekseevka 26. Bagrati Fortress 27. Sokhumi settlements (School N4, railway station) 28. Akhra-Kapshi 29. Pali 30. Tetri Mgville (White Cave) 31. Zeda Mgville (Upper Cave) 32. Jampal I 33. Kaman I 34. Abgakhurki 35. Agudzera 36. Shitskura 37. Machara (three settlements) 38. Merkheuli 39. Atara Armyanskaya 40. Tamishi 41. Mokvi (two settlements) 42. Ivashenko 43. Agubedia 44. Ochamchire I (western, central, and southern hills) 45. Ochamchire II 46. Gudava (two dune settlements) 47. Okumi 48. Gagida 49. Pichori (10-11 hills) 50. Ganmukhuri (two hills) 51. Nakargali (4-5 hills) 52. Jvaralebi (5-6 hills) 53. Tagiloni's Tsipuria (3-4 hills) 54. Chuburkhinji 55. Ganakhleba 56. Abazhu 57. Gali 58. Mziuri (2-3 hills) 59. Repho-Shesheleti (4-5 hills) 60. Tsarche.

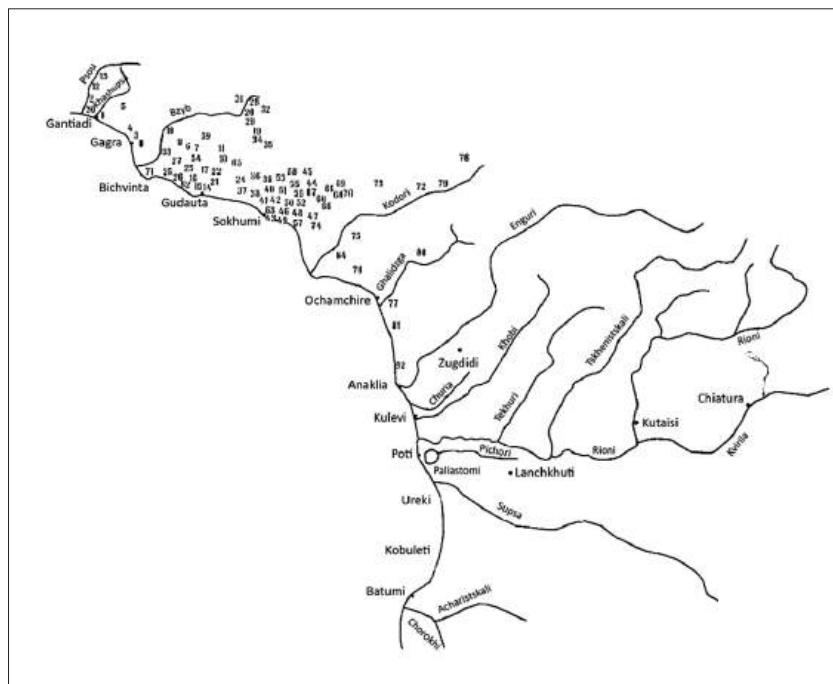
TAB. I

Tab. II. Map showing the distribution of Bronze and Early Iron Age burials in Abkhazia

1. Gantiadi – dolmens 2. Psou – funerary inventory 3. Old Gagra – burials discovered in a cave 4. New Gagra – cemetery dating to the end of the 2nd millennium BC (burial pits, ossuaries) 5. Achmarda – dolmens 6. Otkhara – cemetery dating to the 9th–8th centuries BC (burial pits) 7. Otkhara dolmens of the Early and Middle Bronze Age 8. Kolkhida – burial pit dating to the 8th–7th centuries BC 9. Khabi – dolmens of the 3rd millennium BC and the beginning of the 2nd millennium BC 10. Achandara – dolmens 11. Achandara – Pre-Classical burials (found at different locations within the village) 12. Mikelripshi – dolmens 13. Troitskoye – dolmens 14. Gudauta – burials of the 9th–8th centuries BC (presumably burial pits) 15. Burial pits dating to the 8th–7th centuries BC at the Kistriki settlement 16. Bombora Valley – 8th-century BC burial ground 17. Burial pits dating to the 7th–6th centuries BC at the Bombora hillfort 18. Secondary Early Bronze Age burial ground in the Lavinaya Balka barn (near Blue Lake) 19. Rishevi River Valley – dolmens 20. Pskhu – dolmens 21. Kulanurkhva – dolmen 22. Kulanurkhva – burial ground dating to the 8th–6th centuries BC 23. Mugudzhirkhva (Aaksta) – Pre-Classical burial ground 24. Primorskoye – burial ground dating to the 8th–7th centuries BC (urn burials) 25. Mchista River Valley – dolmen 26. Abgarkhuki – dolmen 27. Abgarkhuki – Pre-Classical burial ground (urns and burial pits) 28. Sanchari – dolmen 29. Dou – group of dolmens 30. Lapsta – secondary Early Bronze Age burials 31. Aguripsta River Valley – dolmens 32. Bauli River Valley – dolmens 33. Subsoil Early Bronze Age burial pits with secondary burials discovered in Kaldakhvara Cave 34. Madenga River Valley – dolmens 35. Gumripshi River Valley – dolmens 36. Anukhva Abkhazskaya – dolmens 37. Akhali Atoni – dolmens 38. Akhali Atoni – tombs dating to the 8th–7th centuries BC 39. Misra – traces of two Late Bronze Age tombs 40. Upper Eshera – dolmens (end of the 3rd millennium BC, first half of the 2nd millennium BC) 41. Upper Eshera – Pre-Classical tombs (ossuaries, burial pits) 42. Lower Eshera – cromlechs with collective secondary burials 43. Lower Eshera – Pre-Classical burial 44. Shroma (formerly Mikhailovskoye) – dolmen 45. Shroma – cave burial pits with secondary burials dating to the mid-2nd millennium BC 46. Lechkopi – burial pits dating to the 8th–7th centuries BC 47. Sokhumi Mountain – burial site (burial pits) dating to the 8th–7th centuries BC 48. Tsugurovka – dolmens 49. Tsiteli Shuqura – Pre-Classical burial site (burial pits) 50. Gumista I settlement – burial pits surrounded by a stone circle, dating to the end of the 3rd millennium BC 51. Mount Vereshagini – burial pits dating to the 8th–7th centuries BC (urn burials) 52. Iashtkhva – Late Bronze Age burials 53. Shubara – prehistoric burials 54. Zvandripshi – prehistoric ossuaries 55. Gumista II – damaged Late Bronze Age burial 56. Sokhumi Hydroelectric Power Plant – stone cist dating to the 9th–8th centuries BC 57. Kaman I – secondary burial pits dating to the mid-2nd millennium BC in a cave 58. Khipsta River Valley – Late Bronze Age burial pit with a secondary burial 59. Prtskha (formerly Rozhdestvenskoye) – two dolmens 60. Akhupachi – dolmen-like slab structures 61. Apshdvani (Ordzhonikidze) – Pre-Classical urn 62. Chobaluki – pit burials, 9th–8th centuries BC 63. Achkatsi – tombs, 10th–8th centuries BC 64. Barmashi – funerary inventory, 8th–6th centuries BC 65. Alekseevskoye Gorge – funerary inventory 66. Beshkardashi – disturbed Pre-Classical grave 67. Azanta – Middle Bronze Age dolmens 68. Azanta – stone cist 69. Suli – Middle Bronze Age dolmens 70. Oktomberi – traces of a tomb (barrow) 71. Chkhalta – dolmens 72. Jampali River Valley – dolmens 73. Merkheuli (Lakada site) – individual and collective burial pits with primary and secondary burials, 7th–6th centuries BC 74. Akhutsa Jgerda – dolmens (7th–6th centuries BC) 75. Klukhori Pass – Early Bronze Age burial pit in an auxiliary building 76. Bedia – dolmen 77. Tamishi settlement – inlet burial pits dating to the 7th–6th centuries BC 78. Povreshi (Pokveshi) – stone cist; date not specified 79. Jantukhi – collective burial pits dating to the 8th–7th centuries BC with secondary burials 80. Gagida – funerary inventory of the Middle and Early/Late Bronze Age 81. Pichori – collective secondary burial pit 82. Gali – Clay cistern (kvevri) burial without grave goods.

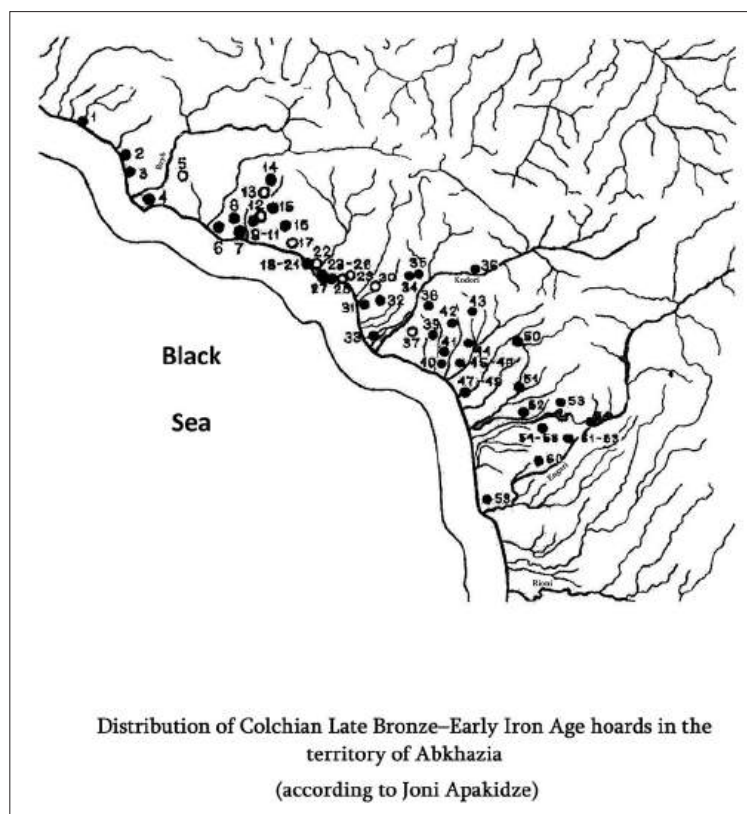
TAB. II

Tab. 3. Distribution of hoards of the Colchian-period culture of the Late Bronze and Early Iron Ages in Abkhazia

The map was compiled by Joni Apakidze. The names of the sites are given in [Apakidze J. 2006: 87].

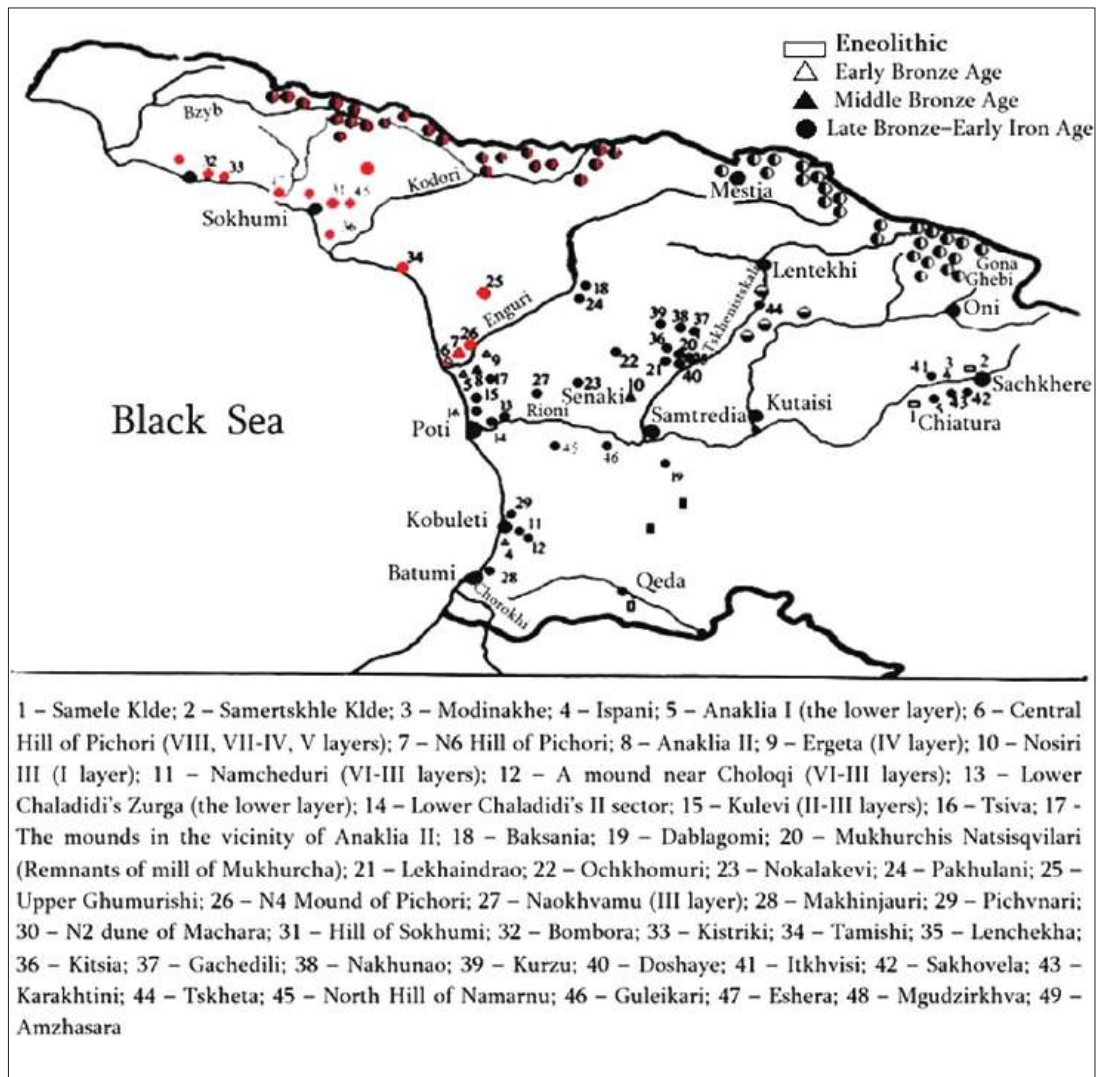
TAB. III

Tab. IV. Colchian casting workshops of the Chalcolithic, Bronze and Early Iron Ages

1 – Remains of a bronze-casting workshop in Abkhazia are marked in red

2 – Archaeological sites associated with metallurgical production in mountainous Abkhazia are marked in black and red.

TAB. IV

2022

11 DECEMBER

№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

АБХАЗИЯ, КАК НЕОТЪЕМЛЕННАЯ ЧАСТЬ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР КОЛХИДЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ – РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Лери Джигладзе,

Старший научный сотрудник Института археологических исследований
им. Отара Лорткипанидзе национального музея Грузии

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются археологические памятники бронзового и железного веков, обнаруженные на территории современной Абхазии (северо-западная Колхида), в контексте культурного пространства Колхиды.

Целью исследования была систематизация археологических данных и критическое осмысление существующих представлений о культурной и этнической принадлежности этих памятников на основе анализа опубликованных материалов и ареала их распространения.

В статье рассматриваются поселения (холмовые, предгорные и прибрежные), погребальные сооружения (дольмены, склепы, оссуарии, правила кремации и вторичных захоронений), бронзовые клады и бронзовые мастерские. На основе результатов многолетних археологических исследований, комплексного анализа опубликованных материалов и тематических карт обосновывается, что в раннем и среднем бронзовом веке территория между Псоу и Сухуми представляла собой зону контакта протоколхидской и дольменной культур. Критически переоценена концепция «Очамчирской» (Южной дольменной) культуры и высказывается мнение, что большинство памятников, обнаруженных в Абхазии, органически связаны с культурным миром Колхиды бронзового и железного веков. Полученные выводы еще раз подтверждают, что территория современной Абхазии в бронзовом и железном веках являлась важной и неотъемлемой частью культурного, экономического и этнокультурного пространства Колхиды.

Ключевые слова: Абхазия, Колхида, эра бронзы-раннего железа, протоколхидская культура, Очамчирская культура, бронзовая металлургия.

Территория Абхазии (северо-западная Колхида), являющаяся неотъемлемой частью Грузии, была одним из ведущих регионов распространения протоколхийской¹ и древнеколхийской культур (бронзового-дожелезного века). Здесь были обнаружены памятники различных категорий доколхийских и древнеколхийских культур: поселения, захоронения, сокровища позднего бронзового и раннего железного веков, памятники металлургического производства, бронзоплавильные мастерские, печи, связанные с металлургией железа, отдельные артефакты, относящиеся к металлургическому производству бронзового и железного веков и т. д. Имеющиеся данные о памятниках этой категории разбросаны по научной литературе, опубликованной в разные периоды. Существуют археологические карты, составленные по распределению памятников некоторых категорий; или же они включены в существующие карты вместе с памятниками бронзового и железного веков объединенной Колхиды [Воронов Ю. 1969:17-41; Апакидзе Дж. 2006:66-88, табл. I; Папуашвили Н. и др. 2006:127-132, табл. I; Джибладзе Л. 2007:186-187, табл. I; Джибладзе Л. 2020:80-98, табл. I, II; Барамидзе М. и др. 2013:65, табл. I].

На территории современной Абхазии встречаются различные типы поселений: в прибрежной болотистой, низменной полосе между реками Ингури и Кодори, на территории исторического Самурзакано, включающего в основном Гальский район², широко распространены искусственно устроенные многоярусные диха-гудзубы различных хронологических периодов (Пичорская система расселения, Накаргали, Джваралеби, холмы Есартиеби и Гагуби, Гагида, холм Хумушкури, гудзуба Гали Мзиури, Рефо-Шешелети, Очамчира (гудзуба, расположенное западнее, где располагались рядом три холма), «Ципурия» в Тагилони, Тамиши и др.) [Куфтин Б. 1950:250-255; Барамидзе М. и друг. 1982:90–99; Барамидзе М. и др. 1987:42–47; Джибладзе Л. 1997:30-37; Джибладзе Л., Хвистани Р. 2006:62-66; Джибладзе Л. 2007:13-20; Чигошвили Т. 1999; Барамидзе М. и др. 2013:14-35; Киланава Б. 2009:178; Барамидзе М. 2017:8-27].

Как и в других регионах Колхидской равнины, здесь, на территории древнего Самурзакано, названия искусственно созданных холмовых поселений часто связаны с деревнями, районами, фамилиями, реками и т. д. Они представляют собой прямое продолжение искусственно созданных поселений-холмов, существующих в центральной части Колхидской равнины, которые известны в научной литературе под различными названиями [Джибладзе Л., Папуашвили Р. 2013:100-113]. Крайней границей распространения искусственно созданных холмов-поселений, характерных для Колхидской равнины к северу от Гали, является система поселений Тамиши [Чигошвили Т. 2006:134; Джибладзе Л. 2007:15; Барамидзе М. и др. 2013:31; Габелия А. 2014:130]. Затем рельеф местности меняется, она становится холмистой, и необходимость в возведении искусственных холмов отпадает.

На территории современной Абхазии следующая группа поселений бронзового и железного веков расположена в предгорьях и горных районах, на естественных холмах, горных склонах (горных террасах),

¹ По мнению некоторых исследователей, термин «протоколхийская культура» [Микеладзе Т. 1974:49], устоявшийся в археологической научной литературе, первый этап которой соответствует культуре раннего бронзового века в Колхиде, а последующий второй этап – среднему бронзовому веку, носит скорее исторический характер и имеет этнический подтекст. Поэтому более уместным считается использование термина «культура раннего бронзового века Колхидской равнины», которая была широко распространена вдоль всего побережья Черного моря в Колхиде [Пхакадзе Г. 1998:32-41; Пхакадзе Г. 2009-2010:75]. В рамках внутренней периодизации этой культуры выделяются памятники раннего, развитого и заключительного этапов, где на разных уровнях объединены памятники различных, на наш взгляд, но родственных культур, такие как: Испани, Пичори (VII, VIII слои), Очамчире, двухъярусные пещеры Воронцова (сарай «Очажни, Колокольни, Заложни»), абхазские дольмены и др. Этот факт объясняется существованием локальных вариации единой культуры раннего бронзового века Колхидской равнины [Пхакадзе Г. 1993:82-83, Пхакадзе Г. 1998:35].

² Самурзакано – исторический регион в западной Грузии, расположенный на территории современной Абхазии. Она образовалась как политическое образование на рубеже XVII-XVIII веков и в основном включала территорию современного муниципалитета Гали. В 1705 году эта территория перешла по наследству Мурзакану Шарвашидзе, от имени которого и происходит название всего района.

в пещерных убежищах, а также на склонах крепостей и скал³. Это памятники: Гумиста I, Гумиста II, Ачандара, Пали, Ахра-Капши, Джампал I, Юпси, Каман I, Калдахвара, Арасазиси, Лавинная Балка, Лапста, Шрома, Мачара I, гора Верещагина, гора Сухуми, Агара Армянская, Абазу, Царче) [Каландадзе А. 1953; Бжания В. 1966:113-126; Бжания В. 1973:65-76; Бжания В. и др. 2014; Воронов В. 1969; Барамидзе М. и др. 1990:18-21; Гунба М. 1990:13-15; Пхакадзе Г. 1992:216-280; Чигишвили Т. 1999; Чигишвили Т. 2006:133-137; Джибладзе Л. 2007:12-20]; Имеются также сведения о поселениях на невысоких террасах вдоль побережья и по рекам (Гуандра, Кистрик, Мокви, Гагида) [Габелия А. 1984; Джибладзе Л. 2007:13-14; Джибладзе Л., Хвистани Р. 2006:62-66; Цвинария И. 1978]; На равнинных участках (Лечков, Бомбора) [Бжания В., Габелия А. 1990:3-5]. В прибрежной полосе выделяют дюнные сельбища (Бичвинта, Новый Афон, Шицкура, Агудзера, Мачара (2), Цили Шукура, Очамчире II, Гудава I, Гудава II – холм, образованный песчаными дюнами и др.) [Соловьев Л. 1947:25-50; Соловьев Л. 1950:265-286; Воронов В. 1969; Шамба Г. 1984; Тавамаишвили Г. 1999; Папуашвили Н. и др. 2006:127-132, Чигишвили Т. 2006:134; Барамидзе М. и др. 2013:14-34] (табл. I)⁴.

Согласно имеющимся данным, в северо-западной Колхиде известны захоронения, отдельные гробницы или погребальные комплексы различных типов и хронологических периодов бронзового и раннежелезного веков (табл. II). Дольмены-погребальные сооружения обнаружены приблизительно в точках 30-31. Из них дольмены Кюр-Дере (Верхняя Эшера), Сула, Азанты, Отхары и Хабиуса были полностью изучены [Джапаридзе О. 1961:217-219; Джапаридзе О. 2006:44-50; Воронов В. 1982:14-17; Цвинария И. 1990]. Остальное стало известно благодаря разведкам. Также в ряде мест (Прцха – бывш. Рождественский, Ахупачи, Азанта, Сухумская ГЭС) находятся каменные ящики и гробницы с дольменоподобной структурой, составленные каменными плитами [Иваченко М. 1935:85; Лукин А. 1941:67; Бгажба О.Х., Воронов В. 1982:14; Марковин В. 1978:50; Марковин В. 1994:228-253].

Дольмены встречаются группами как в прибрежных, так и во внутренних горных районах и делятся на три группы в зависимости от размера: малые, средние и большие дольмены [Пхакадзе Г. 1992:240; Джапаридзе О. 2003:132]⁵. В своё время Б. Куфтин выделил три слоя в этом типе мегалитических сооружений: ранний бронзовый век (конец 3-го тысячелетия до н.э.), средний бронзовый век и третий слой, который он определил с помощью колхидской монеты. Позже к этой классификации был добавлен поздний бронзовый век [Джапаридзе О. 1961:217]. Материалы раннего бронзового века представлены в основном в виде небольших и средних дольменов, которые, в основном, имеют трапециевидную форму [Джапаридзе О. 2003:132]. В целом, на Западном Кавказе, начиная с Таманского полуострова и заканчивая Очамчире (Бедиа), дольмены-погребальные сооружения разбросаны в горных лесных массивах вдоль побережья Черного моря на протяжении 480 км (ширина их распространения составляет от 30 до 75 км). До недавнего времени было известно всего 564 дольменных сооружений в 194 точках [Марковин В. 1978:Карта 20; Марковин В. 1994:228-253].

Некоторые исследователи относят обнаруженные на территории современной Абхазии дольмены

³ В некоторых карстовых пещерах (Пали, Ахра-Капши и др.) были обнаружены остатки утрамбованного глиной пола с разрушенными очагами [Бжания В. 1973:65-71]. Как отмечалось, в поселении Юпси были обнаружены материалы очамчирской и майкопской культур, а также две погребальные ямы – вторичные захоронения конца III и начала II тысяч. до н.э. [Скаков А. 2015:127].

⁴ Карта распространения поселений бронзового и дожелезного веков в Колхиде составлена нами, на ней, наряду со списком точек, полностью отражены поселения этого периода, выявленные на территории Абхазии [Джибладзе Л. 2007:186,194, табл. I].

⁵ Размеры меньших дольменов составляют 2,25 м, высота – 1,20 м. В северо-западной Колхиде наиболее архаичные материалы представлены в II-III дольменах Верхнего Эшера.

В Западном Кавказе по способу их строительства различают: I – дольмены, построенные из каменных плит, которые более всего распространены в указанном регионе, где отмечены четыре варианта [Марковин В. 1978:III – 61-135]; II – редкие составные дольмены, которые не встречаются в северо-западной Колхиде; распространены дольмены формы корыта, и IV – монолитные дольмены.

к культуре раннего бронзового века Колхидской равнины и ее холмистого пояса [Джапаридзе О. 1976:190-191; Пхакадзе Г. 1992:238-239; Пхакадзе Г. 1993:83,110]. Как будто внутри этого однородного культурного круга, к северу от реки Гумиста выделяется местный вариант со своими характерными специфическими чертами: погребальные обычаи, дольмены, поселения на террасах, каменные мотыги сочинско-адлеровского типа и другие особенности, на которые больше повлияла северная майкопско-новосвободная культура [Барамидзе М. 1999:24]. Некоторые ученые считают, что вся территория распространения дольменов, включая территорию северо-западной Колхиды, должна была быть местом расселения абхазско-адыгских племен [Инал-Ифа Ш. 1976:97; Марковин В. 1978:183-291].

Таким образом, на территории северо-западной Колхиды мы имеем дело с двумя совершенно разными культурами с точки зрения сельскохозяйственного характера. В отличие от протоколхической дольменной культуры, это преимущественно культура равнинных памятников, принадлежащая древней картвельской-сваноязычной этнической группе, которая занималась оседлым земледелием и металлургией. Возможно, у людей дольменной культуры не было постоянных поселений, они вели кочевой скотоводческий образ жизни и занимались животноводством. Как уже отмечалось, этому способствовало их расселение в лесистых горных хребтах, где существовали благоприятные условия для развития животноводства. Таким образом, северо-западная Колхида, должно быть, была местом встречи, своего рода зоной контакта, для населения этих двух родственных культур.

В Абхазии гораздо меньше известно поселения, представляющих собой дольмены⁶. Примечательно, что в поселениях раннего и среднего бронзового века (Гумиста I, Гумиста II, Каман I, Мачара II-III, Ахра-Капши, Пали, Гуандра, Шрома, Иващенко и др.), входящих в ареал распространения южнодольменной (очамчирской) культуры, обнаружены очень тонкие культурные слои, где отсутствуют следы длительной жизни [Соловьев Л. 1958:15; Воронов В. 1971:17; Бжания В. 1973:70; Цвинария И. 1990].

По всей видимости, дольмены, обнаруженные в северо-западной части Абхазии, являлись частью общей дольменной культуры, распространенной по всему Западному Кавказу. Здесь они имеют несколько иной местный характер, который выражается в ряде признаков: трапециевидные дольмены, металлические Топор-кельт сачхерского типа, кремневые наконечники стрел и т. д. Этот факт, возможно, объясняется тем, что они расположены в районе распространения культур раннего и среднего бронзового века Западной Грузии, наиболее ярко выраженном до реки Гумишти и менее ярко выраженном к северу от неё. Дольмены, обнаруженные между реками Гумиста и Псоу, в большей степени находятся под влиянием дольменной культуры Северного Кавказа. Это нашло отражение в захоронении дольменов под искусственными земляными курганами (Отхара)⁷, в обнаруженном в дольмене Хуаби проушной металлический топоре из Северного Кавказа, в распространении каменных мотыг сочинско-адлеровского типа, различных изделий из глины и кремня и т.д.

Строительство дольменов в северо-западной части Колхиды продолжалось до середины 2-го тысячелетия до нашей эры. Их также используют позже для захоронения умерших. Иногда здесь также обнаруживаются гробницы более поздних периодов [Джапаридзе О. 2003:133]. Практика захоронения в дольменах в Колхиде существует уже почти тысячу лет и практически не изменилась за все время своего существования. Это были коллективные семейные захоронения [Джапаридзе О. 2003:133; 2006:45], где правила захоронения умерших не установлены. Кости и погребальные принадлежности были сосредоточены главным образом в углах дольменов.

Примечательно, что нигде в поселениях прибрежной и горной полосы северо-западной Колхиды (Гуандра, Мачара, Ахра-Капши, Каман I, Гумиста I и др.) не обнаружено следов выращивания зерновых

⁶ На Северном Кавказе обнаружено два или три поселения этой культуры [Марковин В. 1978:232-236].

⁷ Было высказано предположение, что искусственный холм на вершине Отхарского дольмена был нанесен позже. В частности, после возведения на нем средневекового кладбища [Пхакадзе Г. 2006:139].

культур или бронзовых мотыг [Джибладзе Л. 2007:81]⁸. Вполне вероятно, что в этом регионе земледелие в основном осуществлялось с помощью каменных дискообразных мотыг сочинско-адлеровского и сухумского типов, которые представлены в культурных слоях ряда поселений (Мачара 3-й слой, Гумиста I, Псоу I, Гуандра слои Б, В и др.) [Бжания В. 1966:113-126; Цвинария И. 1978; Пхакадзе Г. 1992:259-260, 272-275; Джибладзе Л. 1997:31-33]. В некоторых памятниках (Гумиста I) обнаружено до 300 фрагментов каменной дискообразной мотыги сухумского типа. Этот элемент редко простирается дальше на юг, чем поселение Очамчире [Джибладзе Л. 2007:55].

В 50-60-х гг. XX в. некоторые исследователи идентифицировали культуру южных дольменов от реки Энгури до побережья Адлера, наиболее известными памятниками которой были нижний слой дольменов Очамчире и Эшер [Соловьев Л. 1958:150; Соловьев Л. 1960:60,69]. Считается, что южно-дольменная культура граничит с родственной культурой вдоль реки Энгури, которую условно называют протоколхской, а её наиболее известными памятниками считаются Даблагоми, Анаклийские дихагудзубы и другие поселения колхидской низменности [Соловьев Л. 1958:162]. Также наблюдалась тенденция связывать различные формы керамики с изменениями численности населения на Колхидской равнине в конце 3-го тысячелетия до нашей эры. В частности, речь идет о кашках, мигрировавших из Малой Азии, которые, якобы, привезли сюда свою уникальную керамику и свою металлургию [Соловьев Л. 1960:15]. Позже это мнение разделяли в основном российские и абхазские ученые (Ш. Инал-Ипа, И. Воронов, В. Бжания, И. Цвинария, А. Скаков и др.), которые параллельно с южно-дольменной культурой в местных научных кругах утвердили термин «очамчирская культура» с тем же значением [Бжания В. 1973:71; Воронов В. 1971:17; Скаков А. 2015:82,130]. Согласно нашему предположению, поселение Очамчире, которое, наряду с двумя каменными мотыгами сочинско-адлеровского типа и так называемой ступенчато-орнаментированной керамикой, правильно отнесено к дольменной культуре, ошибочно отнесено к несколько отличающимся и родственным дольменам на территории северо-западной Колхиды (Кюр-Дере-Земо Эшера, Азанта, Сули и др.) в круг этой культуры. Однако идентичный основной керамический материал поселения Очамчире покрывает всю территорию Колхидской низменности (Пичори VIII-V слой, Анаклия II, Анаклия I – нижний слой, Даблагоми – верхний горизонт нижнего слоя, Чолипа, Шемокмеди, Испани и др.), что ставит под сомнение включение этого памятника в круг дольменной культуры.

Также представляется некорректным приравнивать сам термин «культура Очамчире» к южно-дольменной культуре⁹. Это ошибочное положение в то время подверглось весьма справедливой критике [Джапаридзе О. 1961:233; Джибладзе Л. 1997:10-11; Пхакадзе Г. 1998:32]. Также было отмечено, что поселение Очамчире и ранние дольмены Эшери следует отнести к культуре раннего бронзового века Колхидской равнины, которая основывалась на неолите Западной Грузии [Джапаридзе О. 1961:233]. Это мнение разделяли и другие исследователи, после чего территории культуры раннего бронзового века на Колхидской равнине были дополнительно расширены, и в её внутренний круг были включены новые памятники [Пхакадзе Г. 1993:32-37; Пхакадзе Г. 2009-2010:74-86].

Вопреки взглядам русских и абхазских ученых (Л. Соловьев, И. Воронов, В. Бжания, Ш. Инал-Ипа, И. Цвинария), считается, что носителями протоколхской культуры, распространившейся по Колхидской равнине, были древние картвельские этнические культурные потоки – сваноязычное и заноязычное население (Г. Меликишвили, Г. Орбели, Т. Микеладзе, От. Лорткипанидзе, М. Барамидзе, Л. Джибладзе) [Микеладзе Т. 1974:72; Барамидзе М. 1999:18-19; Джибладзе Л. 2007:120; Джибладзе Д. 2016:77-124].

⁸ Бронзовые мотыги, наряду с другими металлическими предметами, встречаются только в кладах, обнаруженных в Очамчире (реже) и Гали [Апакидзе Дж. 2006:73,75-79].

⁹ Обнаруженные на территории Абхазии памятники колхидского позднего бронзового – раннего железного века (XIV-VII вв. до н.э.) иногда искусственно называют памятниками позднего этапа очамчирской культуры [Воронов В. 1971:18-21; Скаков А. 2015:82]. Это не что иное, как та же самая колхидская культура позднего бронзового века, которая ярко проявляется на территории современной Абхазии.

Их следы видны на территории Колхидской равнины как в топонимах с древними корнями, так и в археологических материалах [Меликишвили Г. 1965: 60; Микеладзе Т. 1974:9-20; Лордкипанидзе От. 1986:51; Мибчуани Т. 1989; Гасвиани Г. 1991:173-199].

Высказано предположение, что к культуре раннего бронзового века Колхидской равнины относятся поселения Гумиста I, Мачара, Ахра-Капши, Гуандра, Воронцова пещера («Очажный», «колокольный» и «Жаложный» сараи), Гумистинский курган, малые и средние дольмены Эшери [Пхакадзе Г. 1993:32-83; Пхакадзе Г. 2009-2010:75-76]. Считается, что различие между материалами раннего бронзового века на территории современной Абхазии и материалами синхронного периода Колхидской равнины следует объяснять местными особенностями этого региона [Барамидзе М. 1998:204-205; Пхакадзе Г. 1998:35; Джапаридзе О. 2003:131-132; Гогадзе Э. 1990:113-115]. Некоторые исследователи (М. Барамидзе) выделяют три локальных варианта в культуре раннего бронзового века Колхидской равнины, основываясь на археологических артефактах: северо-западный, центральный и юго-западный Колхида [Очерки истории Грузии. Абхазия I, 2007: 15].

Некоторые из упомянутых памятников (имеются в виду поселения) действительно характеризуются несколько иными изделиями из глины и камня, такими как: каменные мотыги сочи-адлерского и сухумского типов (в основном в районе между Сухуми и рекой Псоу), глиняные сосуды с заклёпанными и петлеобразными «ушками» и, изредка, лестничными орнаментами (Гумиста I, Каман I, Псоу, Воронцовская пещера – сарай Жаложный), бородавчатые орнаменты на тыльной стороне петлеобразных «ушек», керамика с бороздками в форме плавников и т.д.

Как мы уже упоминали, на некоторых участках обнаружены каменные мотыги, характерные для открытых поселений сочинско-адлеровского типа (Веселое, Бочаров Ручей, Ахштыры, Лоо, Мамайка, Казачий Брод, Псоу, Блиново, Молдовка и др.) [Воронов В. 1979:35]. По всей видимости, проникновение этих элементов в Сухуми, и редко к югу от него, происходит через памятники сочинско-адлеровского культурного круга, связанного с каменными мотыгами. Мы также не исключаем возможности того, что наличие несколько отличающихся глиняных изделий в поселениях раннего бронзового века на северо-западе Колхиды может быть объяснено местными особенностями этого региона.

Таким образом, вся территория Западной Грузии вплоть до Сухуми относится к области протоколхидской культуры. Территория к северу от нее, вплоть до р. Псоу, не только в раннем бронзовом веке, но и в последующем среднем бронзовом веке, должна была быть местом встречи, зоной контакта для протоколхидской, дольменной и широко распространенных в северо-западной прибрежной полосе Колхижы сочинско-адлеровской культур, использовавших каменные мотыги. В последующий позднебронзовый-железный век территория Западной Грузии до р. Псоу, а иногда и севернее нее, полностью входила в ареал распространения древней колхидской культуры.

К югу от Сухуми находится исторический район Самурзакано, где дольменоподобные гробницы практически отсутствуют. Эта территория более обширна и постепенно переходит в Колхидскую равнину, которая, вероятно, была населена картвельским населением (племенами, несущими протоколхидскую культуру) [Джапаридзе О. 2006:45]. По всей видимости, традиция строительства дольменов не прижилась среди колхидского населения.

Некоторые исследователи считают, что носители культуры дольменов принадлежали к протоколхидскому населению, которое покинуло низменности и переселилось в горы в середине 2-го тысячелетия до нашей эры. Эти этнокультурные сдвиги связаны с исчезновением дольменов на территории современной Абхазии [Барамидзе М. 1998:132]. Трудно сказать, насколько археологически верно связывать этот момент (ритуал вторичного погребения, украшения, архитектура дольменов) с захоронениями в Тлиа и Брили.

В северо-западной Колхиде в раннем, среднем и позднем бронзовом веках, помимо дольменных погребальных сооружений, были обнаружены подтвержденные подземные погребальные ямы в

пещерах и сараях с вторичными захоронениями (Лавинная Балка, Лапста, Калдахвара, Шрома, Каман I, Юпси, ущелье реки Хипста, дольмен Азанта с коллективными захоронениями (до 20 отдельных черепов были смешаны вместе) и ямные гробницы, вырытые в доантичных поселениях (Тамиши, Бомбора, Кистрики). Интересно, что в поселении Гумиста I были обнаружены погребальные ямы, окруженные каменным кругом, относящиеся к концу 3-го тысячелетия до нашей эры. В Нижней Эшери были раскопаны две кромлевые погребальные ямы, датируемые первой половиной 2-го тысячелетия до н.э. – первой половиной 1-го тысячелетия до н.э. [Шамба Г. 1984:55].

На Колхидской равнине не обнаружено захоронений среднего и позднего бронзового века, за исключением случайного обнаружения погребального инвентаря указанных периодов в селе Гагида района Гали [Джибладзе Л. и др. 2004:74-82].

Как известно специалистам, вторичные погребальные ямы колхидского периода в основном встречаются на Колхидской равнине и состоят из двух частей: культовых площадей и погребальных ям. Культовые площади, в свою очередь, представлены тремя сегментами: мощеными насыпями, ямами и грудями, сделанными из обожженных и измельченных костей. Кроме того, культурные слои сформировались в результате постепенного накопления остатков культовых обрядов и трапез [Папуашвили Р. 2000:55]. Погребальные ямы носят коллективный характер, и в некоторых из них содержится до двухсот останков. На кладбищах Уреки и Нигвзиани также подтверждено наличие индивидуальных захоронений наряду с коллективными погребальными ямами [Папуашвили Р. 1999:43].

Вторичные погребальные ямы колхидской культуры датируются ранним железным веком [Микеладзе Т. 1985]. Однако также выделяются 5 хронологических групп погребений с более узкими хронологическими рамками [Папуашвили Р. 1999: 44-47]. Здесь памятники подобного характера сосредоточены в основном в низменной зоне: могильники Эргети I-IV, Мухурча, Нахунао, склеп Палури, Хуцубани, Лече, Ведидкари, Махати, Гурдзemi, Салхино, Дгваба, Цаиши, Пичори, Курзу, Налепсао и др. [Папуашвили Р. 2000:55]. Захоронения такого типа находятся в Горадзири (муниципалитет Сачхере), в предгорьях северо-западной Колхиды – на могильнике Джантухи, и в Колхидских горах (Верхняя Сванети) – на могильнике Лалирaли¹⁰. Обнаруженные здесь две кремационные площадки, большое количество специально разбитых глиняных сосудов, а также железные и бронзовые предметы различного назначения свидетельствуют о том, что на территории культа проводились обряды поминальных жертвоприношения и ритуалы в память об умерших. Наличие следов огня на человеческих костях указывает на частичную кремацию и вторичный способ захоронения с использованием ритуального огня [Тортладзе З., Гвелесиани М. 2019:28].

Какова ситуация в этом отношении на территории современной Абхазии? В могильнике Джантухи¹¹ (Ткварчели) обнаружена коллективная могильная яма VIII-VII веков до н.э. с вторичными захоронениями, где подтверждено полное и частичное кремирование умерших, а также место их кремации. Подобную картину должна подтвердить на погребениях Мерхеули (Гульрипшский район) и Пичори [Барамидзе М. 1977; Шамба Г. 1984:72; Шамба Г. 1990; Барамидзе М. 1998:53-54; Барамидзе М. 2013:159; Барамидзе М. и др. 1985:14-16]. Частичная кремация умерших отмечена и на могильнике Гуадику.

¹⁰ Коллективные захоронения умерших, иногда с полной и неполной кремацией, идущие с конца средней бронзы, зафиксированы на могильнике Брили в Верхней Раче [Гобеджишвили Г. 1970:273-275].

¹¹ Джантухское захоронение было обнаружено в 1980-х годах. В этот период данный памятник раскапывали абхазские археологи [Шамба Г. 1984, Шамба Г. 1990]. В 2009-2015 годах Джантухское захоронение изучалось (раскопки продолжаются до сих пор) археологической экспедицией под руководством российского археолога А. Скакова. Как отмечают исследователи, речь идет о двухслойных погребальных ямах с коллективным захоронением, с использованием кремации (XIII-XII-IX-VIII-VII века до н.э.). Также обнаружены индивидуальные погребальные ямы в виде колодцев. А также погребальные ямы V-III веков до н.э. [Скаков А. и др. 2013:23; Скаков А. 2015:85-86]. На Джантухском погребальном комплексе обнаружен более ранний погребальный комплекс со следами кремации (первая половина 2-го тысячелетия до н.э.) [Скаков А. 2015:85-86].

Для позднего бронзового века современной Абхазии характерны оссуарно-урновые погребения (ямные погребения). Они известны из следующих памятников: Новая Гагра, Приморское, Абгархурки, Земо Эшера, Звандрифши, Апшдван (бывш. Орджоникидзе), Верещагина гора, Богофрипси, Куланурхва, Красный Маяк (8 урновых захоронений) [Иващенко М. 1935:14; Куфтин Б. 1949:155-188; Воронов В. 1969:24,27; Шамба Г. 1984:56-57; Бгажба О.Х., Воронов В. 1982:30-31; Бжания В. 1990-б; Барамидзе М. и др. 2013:136]. Оссуарии обычно встречаются вперемешку с погребальными ямами.

В позднебронзово-раннежелезном веке в северо-западной Колхиде (а также по всей Колхиде) обнаружены коллективные и индивидуальные захоронения следующих типов: ямы, сосуды-квеври (оссуарии), дольмены и кромлехи. В гробницах различают следующие способы погребения: погребение усопшего в положении лежа на спине, в согнутом положении, с полной кремацией, с применением вторичного способа погребения и т.д. Подтвержден вторичный способ погребения с применением огня [Доллидзе Н. 1999:8]¹². В погребениях-квеври умерших хоронят вторичным способом захоронения, помещая их в сосуд. Было обнаружено около двух десятков погребальных урн, которые в основном расположены в районе между Сухуми и Гагрой (Псоу и Гумиста) [Шамба М. 1984:70]. Было высказано предположение, что захоронения в урнах претерпели трансформацию во второй половине 1-го тысячелетия до н.э. и распространились в сторону центральной Колхиды [Куфтин Б. 1949:72]. На могильнике Красного Маяка обнаружено 17 захоронений-колодцев [Куфтин Б. 1949:70].

В северо-западной Колхиде в 46 местах обнаружены одни из ведущих элементов колхидской культуры – клады бронзового и железного веков [Лордкипанидзе От. 2001:93-194]. Однако приводятся различные данные об обнаружении колхидских кладов позднего бронзового – раннего железного века (52 предмета) на территории Абхазии [Апакидзе Дж. 2006:66-88] (Таб. III)¹³. Кроме того, примерно на 14 участках были обнаружены бронзовые предметы, которые с большей вероятностью можно отнести к сокровищам позднего колхидского бронзового века; на 7 участках подтверждено наличие кладов или погребальных комплексов. Отдельно выделены клады, содержащие бронзовые слитки или материалы из литейных мастерских [Апакидзе Дж. 2006:79-87, Табл. I]. Согласно этим статистическим данным (с учетом бронзовых сокровищ), территория современной Абхазии представляется нам одним из самых могущественных центров колхидского позднего бронзового – раннего железного века.

В результате археологических работ, проводившихся на территории Колхиды с 1970-х по 1980-е годы, объекты, связанные с деятельностью медно-бронзового производства, подтверждены рядом памятников: Самеле Клде, Самерцхле Клде, Карахитини, Саховели (Саирхе), Махваури, Испани, Намчедури, Чолоки, Даблагоми, Наохваму, Цива, Кулеви, Анаклиа I, Анаклиа II, Максания и др. [Джибладзе Л. 2016:185,190, карта I; Инанишвили Г., Джибладзе Л. 2019:87-96]. Остатки бронзовой мастерской также присутствуют на территории современной Абхазии: холм Верещагин, гора Сухуми, Пичорийский центральный холм, холмы Пичори №4 и №6, Тамиши, Бомбора, Эшера, Мгуджирхва, Амжасара, Кистрики и др. [Инанишвили Г., Джибладзе Л. 2019:96-100] (Таб. IV). Остатки бронзовой мастерской были идентифицированы при повторном исследовании слоя раннего бронзового века поселения Гуандра, который ранее относили к энеолиту [Цвинария И. 2007:578-580]. На некоторых участках сохранились остатки бронзоплавильной печи (холм Верещагин, гора Сухуми) и здания бронзоплавильной мастерской с многочисленными фрагментами бронзовых литейных форм (Центральный холм Пичори) [Каландадзе А. 1953; Джибладзе Л. 2007: табл. С-СIII; Джопа А., Ньюшков В. 2015:15-22]. Абхазские мастерские базировались на местных центрах металлургического производства (первичных центрах бронзоплавильного производства), расположенных на высоте 2000 метров над уровнем моря, в верховьях рек Кодори и Бзипи.

¹² Считается, что в различных формах гробниц зафиксированы три погребальных обряда: ингумация, полная и частичная кремация, а также вторичное захоронение. Последнее также характерно для дольменов, кромлехов и погребений-сосудов [Скаков А. 2015:135].

¹³ Упоминаются находки ранее неизвестных кладов среднего и позднего бронзового века в Чубурхиндже (1994) и Звандрифе (2008). [Скаков А. 2015:107].

Таким образом, обобщив все вышесказанное, мы можем сделать следующие выводы. Территория современной Абхазии была неотъемлемой частью колхидских культур бронзового и железного веков. Хотя в раннем и среднем бронзовом веках здесь встречаются несколько иные типы материалов, которые более заметны в районе между рекой Псоу и Сухуми. Этот факт объясняется локальным характером памятников в этом районе, а также встречами с родственной дольменной культурой раннего и среднего бронзового веков Колхидской равнины, которая полностью находится под сильным влиянием протоколхидской культуры.

Территория современной Абхазии в значительной степени относится к области древнеколхидской культуры, которая, как мы уже упоминали в начале, представлена памятниками различных категорий и производными от них материалами. Это особенно хорошо ощущается на II древнеколхидском этапе. Это естественно, поскольку племена, несущие древнюю колхидскую культуру – грузиноязычное население – густо заселяют всю территорию Колхиды, а также современную абхазскую сторону реки Псоу и дальше. Эта эпоха является периодом, предшествующим формированию древнеколхидского государства. Происходит демографический взрыв, и весь регион переживает колхизацию¹⁴.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Апакидзе Дж. Сокровища позднего бронзово-раннего железного века Абхазии. Абхазия I, Археологические памятники и проблемы. Тбилиси 2006, стр. 66-88. (Груз.)
2. Барамидзе М. Мерхеульский могильник. Тбилиси 1977. (Груз.)
3. Барамидзе М., Джибладзе Л., Чигшвили Т. Археологические исследования на строительных площадках Абхазской АССР, «Дзеглис Мегобари», №1. Грузинское общество охраны памятников и культуры, «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1990, с. 18-21. (Груз.)
4. М. Восточное побережье Черного моря в первой половине II-I тысячелетий до н.э. (Основные проблемы), Докторская диссертация, рукопись, Хранится в личном архиве ученого, Тбилиси 1998. (Груз.)
5. Барамидзе М. Археологические культуры III-го-II-го тысячелетий до н.э. и их этническая принадлежность. Вестник Грузии-Абхазии №2-3. Тбилиси 1999, стр. 23-35. (Груз.)
6. Барамидзе М., Цитланадзе Л., Долидзе Н. Материальная культура Абхазии, Том II, Тбилиси 2013. (Груз.)
7. Барамидзе М. Северо-восточное Причерноморье в первой половине II-I тысячелетий до н.э. «Саари», Тбилиси 2017. (Груз.)
8. Гасвиани Г. Очерки по истории средневековой Сванетии. «Мецниереба», Тбилиси 1991. (Груз.)
9. Гобеджишвили Г. Поздний бронзовый и ранний железный век в Грузии, Очерки по истории Грузии I. Тбилиси 1970, стр. 201-243. (Груз.)

¹⁴ Ареал распространения колхидской культуры, помимо территории Колхиды, включает в себя через зоны контакта и проникновения территорию Турции, территорию севернее Абхазии, прилегающую к Грузии, Шиди-Картли и некоторые части Северного Кавказа [Лордкипанидзе От. 2001:127-140; Сулава Н. 2019:5; Панцхави Л. и др. 2003:2-17].

10. Дolidze Н. Художественные изделия (металлические украшения) позднего бронзового – раннего железного века северо-западной Колхиды, кандидатская диссертация. Тбилиси 1999. (Груз.)
11. Тавамаишвили Г. Древние поселения на террасе Ахал-Шавзгври на юго-западе Грузии. Кандидатская диссертация (рукописная), Тбилиси 1999. (Груз.)
12. Инанишвили Г., Маисурадзе Б., Гобеджишвили Г. Древнее горно-металлургическое производство Грузии (III-I тысячелетия до н.э.). Тбилиси 2010. (Груз.)
13. Инанишвили Г., Джигладзе Л. История производства бронзы в Колхиде. Тбилиси 2019. (Груз.)
14. Каландадзе А. Археологические памятники Сухумской горы. АН Грузинской ССР, Сухуми 1953. (Груз.)
15. Киланава Б. Избранные произведения, том второй. Интеллект, Тбилиси 2009. (Груз.)
16. Лордкипанидзе От. Аргонавтика и Древняя Колхида. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1986. (Груз.)
17. Лордкипанидзе От. Сокровища колхидской бронзовой культуры. Журн. «Дзиебани», Приложения, VI. Тбилиси 2001, стр. 178-194. (Груз.)
18. Меликишвили Г. О проблеме древнего населения Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Тбилиси 1965. (Груз.)
19. Мибчуани Т. Из истории этногенеза, расселения и культуры горцев Западной Грузии. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси 1989. (Груз.)
20. Микеладзе Т. Исследования по истории древнего населения Колхиды и юго-восточного побережья Черного моря. Тбилиси 1974. (Груз.)
21. Микеладзе Т. Захоронения раннего железного века в Колхиде. Тбилиси 1985. (Груз.)
22. Очерки истории Грузии – Абхазия 2007. «Интеллекти», Тбилиси 2007. (Груз.)
23. Папуашвили Р. Эргетийские захоронения. Самегрело, Колхида, Одиши. Тбилиси-Зугдиди 1999, стр. 317-321. (Груз.)
24. Папуашвили Р. О строении курганов Центральной Колхиды, «Дзиебани», №5. Тбилиси 2000, стр. 55-66. (Груз.)
25. Папуашвили Н., Джигладзе Л., Папуашвили Р. Карта распространения курганов энеолита, бронзового и раннего железного веков Колхиды, Исследования по грузинской археологии №17-18. Тбилиси 2006, стр. 127-132. (Груз.)
26. Сулава Н. Археология на оккупированных территориях Грузии (колхская бронзовая культура). Иберия-Колхида, Археологические и исторические исследования классического и раннесредневекового периодов Грузии, 15. Тбилиси 2019, стр. 5-8. (Груз.)
27. Пхакадзе Г. Некоторые случаи культур Кура-Аракса и Западной Грузии раннебронзового века на территории Западной Грузии, SA II. Тбилиси 1978, стр. 3-12. (Груз.)
28. Пхакадзе Г. Энеолит и ранний бронзовый век в Западной Грузии, GA II. Тбилиси 1992, стр. 216-280. (Груз.)

29. Пхакадзе Г. Западное Закавказье в 3-м тысячелетии до н.э. Тбилиси 1993. (Груз.)
30. Пхакадзе Г. Некоторые аспекты исследования культуры раннего бронзового века Колхидской низменности, «Дзиебани», 2. Тбилиси 1998, стр. 32-41. (Груз.)
31. Пхакадзе Г., Барамидзе М. Новые археологические находки в Галийском регионе. Вопросы археологии неолита и бронзового века на Кавказе, «Дзиебани», №6, Приложение. Тбилиси 2001, стр. 125-128. (Груз.)
32. Г. Некоторые аспекты изучения дольменов в Абхазии. «Абхазия I», Археологические памятники и проблемы. Тбилиси 2006, стр. 138-140. (Груз.)
33. Чартолани Ш. Древние медные артефакты в ущельях Бзипи и Кодори. Археологические исследования и поиски в Грузии в 1969 году. Тбилиси 1971, стр. 49-61. (Груз.)
34. Чигшвили Т. Поселения позднего бронзового века в бассейне Энгури-Кодори. Реферат кандидатской диссертации по историческим наукам. Тбилиси 1999. (Груз.)
35. Чигшвили Т. Культура и хронология поселений бассейна Энгури-Кодори – вопросы периодизации, «Абхазия I». Археологические памятники и проблемы. Тбилиси 2006, стр. 133-137. (Груз.)
36. Джапаридзе О. Об истории грузинских племен на раннем этапе металлургии. Тбилиси 1961. (Груз.)
37. Джапаридзе О. О вопросе этнической истории грузинских племен. Тбилиси 1976. (Груз.)
38. Джапаридзе О. Археология Грузии. Тбилиси 1991. (Груз.)
39. Джапаридзе О. У истоков грузинской истории. Тбилиси 2003. (Груз.)
40. Джапаридзе О. Дольмены Северо-Западной Колхиды №17-18. Тбилиси 2006, стр. 44-50. (Груз.)
41. Джибладзе Л. Стратиграфия, хронология и периодизация поселений бронзового века Колхидской низменности (по материалам центрального холма Пичори). Тбилиси 1997. (Груз.)
42. Джибладзе Л., Папуашвили Р., Хвистани Р. Последние открытия среднего и раннего позднего бронзового века в селе Гагида, Галийский район, «Дзиебани», №13-14. Тбилиси 2004, стр. 74-82. (Груз.)
43. Джибладзе Л., Хвистани Р. Археологическая карта памятников бронзового века Галийского района – ранний железный век. Сборник, «Абхазия I», Археологические памятники и проблемы Абхазии. Тбилиси 2006, стр. 62-66. (Груз.)
44. Джибладзе Л. Поселения Колхидской равнины III-II тысячелетий до н.э. Тбилиси 2007. (Груз.)
45. Джибладзе Л., Папуашвили Р. Остроительство искусственных курганов, «Вестник» Национального музея Грузии. Серия социальных наук N4. Тбилиси 2013, стр. 100-112. (Груз.)
46. Джибладзе Л. Культуры бронзово-железного века Колхиды и их этническая принадлежность, Сборник «Гурия», №6. Тбилиси 2016, стр. 77-124. (Груз.)
47. Джибладзе Л. Предметы, связанные с деятельностью по производству бронзы из Колхиды, Национальный музей Грузии, Исследования грузинской археологии, №23. Тбилиси 2016-а, стр. 179-190. (Груз.)

48. Джибладзе Л. Культуры Колхиды раннего и среднего бронзового века. Статья включена в виде эссе в международный проект, финансируемый Национальным научным фондом им. Шота Руставели – грантовая работа – Двухязычная (грузинско-английская) электронная энциклопедия археологических памятников Грузии (III-I тысячелетия до н.э.). 2017, Размещена на интернет-сайте <http://geoarchencyclopedia.ge>
49. Джибладзе Л. Археологические карты различных категорий памятников (поселения, кладбища, мастерские по производству бронзы) бронзово-железного века Колхиды, Онлайн-археология, 18. 2020, стр. 80-98. (Груз.)
50. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Бжания В., Шамба Г., Квирквелия Г., Чигшвили Т. Основные итоги исследований на строительных площадках Абхазской АССР. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, Тбилиси 1982, стр. 90-99.
51. Барамидзе М.В., Чигшвили Т.Э., Квирквелия Г.Т., Джибладзе Л.В., Хубутия Г. Археологические исследования в селе Пичори в 1981 – 1982 гг. – АО Абхазии 1981-1982 гг., Тбилиси 1985, стр. 14-16
52. Барамидзе М.В., Чигшвили Т.Э., Квирквелия Г.Т., Джибладзе Л.В., Хубутия Г. Археологические исследования в селе Пичори в 1981 – 1982 гг. АО Абхазии 1981-1982 гг., Тбилиси 1985, стр. 14-16.
53. Барамидзе М., Чигшвили Т., Пхакадзе Г., Джибладзе Л., Махарадзе З., Шераздишвили Б., Датуншвили Т. 1987: Работы археологических экспедиции Абхазии. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987, стр. 42-47.
54. Бгажба О.Х., Воронов В. История изучения археологии Абхазии. Тбилиси 1982.
55. Бжания В. Мачарское поселение энеолита и бронзы в Абхазии, СА №1. Москва 1966, стр. 113-126.
56. Бжания В. Поселение Очамчирской культуры в горах Абхазии. Кавказ и восточная Европа в древности. Москва 1973, стр. 65-76.
57. Бжания В. Основные итоги работ на новостройках Абхазии. Вопросы археологии Абхазии. Сухуми 1989, стр. 40-43.
58. Бжания В., Габелия А. Результаты исследования Бомборского поселения. АО Абхазии в 1986-1987 гг. Тбилиси 1990, стр. 3-5.
59. Бжания Д., Вардания Г., Джопуа А., Сангулия Г. Раскопки в селе Тамиш АО Абхазии 1985. Тбилиси 1990-а, стр. 9-12.
60. Бжания В., Бжания Д. Гагрский могильник, Сухуми 1990-8.
61. Бжания В., Сакания С., Бжания Д. Выявление Археологических памятников в селе Арасадзыхь, Е.И. Крупнов и развития Археологии Северного Кавказа, XXVIII Крупновские чтения, Материалы международной научной конференций Москва, 2014.
62. Воронов Ю. Археологическая карта Абхазии. Сухуми 1969.
63. Воронов Ю. История Абхазии от древнейших времен до раннего средневековья Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Москва 1971.

64. Воронов Ю. Древности Сочи и его окрестностей. Краснодар 1979.
65. Воронов Ю. Древности Азантийской долины. Тбилиси 1982.
66. Габелия А. Поселения Колхидской культуры (по материалам Абхазии). Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. ист. Наук, Москва 1984.
67. Габелия А. Металлургия и металлообработка Абхазии в эпоху поздней бронзы. Е.И Крупнов и развитие археологии Северного Кавказа. XXVIII Крупновские чтения, Москва 2014, стр. 136-138.
68. Габелия А. Абхазия на преемственную и античную эпоху, Сухуми 2014-г.
69. Гогодзе Э. Хронология памятников Колхидской культуры эпохи Средней бронзы и некоторые вопросы культурной атрибуции вариантов общеколхидской культуры эпохи ранних металлов. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Телави- Сигнахи, 1983, Тбилиси 1990, стр. 2-17.
70. Гунба М. Археологические исследования в селе Цуарче Гальского района. АО Абхазии 1986-1987, Тбилиси 1990, стр. 13-15.
71. Джопуа А., Ньюшков В. Бронзолитейные печи на рубеже поздней бронзы и раннего железного века в Абхазии. Историко-археологический альманах, вып. N13, Армавир- Краснодар-Москва 2015, стр. 15-22.
72. Иващенко М. Исследование архаических памятников материальной культуры в Абхазии. Тбилиси 1935.
73. Инал-Ифа Ш. Вопросы Этно-Культурной истории Абхазии. Сухуми 1976.
74. Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, том I. Тбилиси 1949.
75. Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, том II. Тбилиси 1950.
76. Лукин А. Материалы по археологии Бзыбской Абхазии, ТОИПКГЭ, I. Ленинград 1941, стр. 1-97.
77. Марковин В. Долмены западного Кавказа. Москва 1978.
78. Марковин В. Долмены западного Кавказа. Археология эпохи бронзы Кавказа и средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва 1994, стр. 228-253.
79. Скаков А., Джопуа А., Козубова А. Открытия Г.К. И С.М. Шамба на Могильнике Джантух: Новый взгляд на старые находки. Третья Абхазская международная археологическая Конференция: Проблемы древней и средневековой археологии Кавказаю Сухум 2013, стр. 22-45.
80. Скаков А. Археология в абхазии в начале XXI века: сотрудничество российских и абхазских ученых. Абхазия в мировой истории и международных отношениях. Материалы Международной научной конференции, Сухум, 14-17 мая, 2015, стр. 74-135.
81. Соловьев Л. Следы древнего соляного промысла вблизи г. Очамчире, Сухуми. Труды Абхазского Государственного Музея, I. Сухуми 1947, стр. 25-50.
82. Соловьев Л. Селища с Текстильной керамикой на побережье Западной Грузии, СХИВ, Москва-Ленинград 1950, стр. 265-286.
83. Соловьев Л. Погребение дольменной культуры в Абхазии и прилегающей части Адлерского района. Труды Абхазского ин-та языка, литературы и истории, т. XXXI. Сухуми 1960, стр. 69-100.

84. Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р. Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская? Кавказоведение, №4. Москва 2003, стр. 102-117.
85. Шамба Г. Раскопки древних памятников Абхазии. Сухуми 1984.
86. Пхакадзе Г. Колхидская раннебронзовая культура. Археология Кавказа, №2-3. 2009-2010, стр. 74-86.
87. Шамба Г. Эшерские Кромлехи, Сухуми 1970.
88. Шамба Г. Археологические памятники верховья реки Галидзга (Джантух). Тбилиси 1990.
89. Шамба Г. Древний Сухум. Сухум 2005.
90. Цвинария И. Поселения Гуандра. Тбилиси 1978.
91. Цвинария И. Новые памятники дольменной культуры Абхазии. Тбилиси 1990.
92. Цвинария И. Раскопки на поселении Гуандра. АО 2005 г. Москва 2007, стр. 578-580.

СОКРАЩЕНИЯ:

ВАГ – Вопросы археологии Грузии.

АГ – Археология Грузии.

ПАИ – Полевые археологические исследования.

СА – Советская археология.

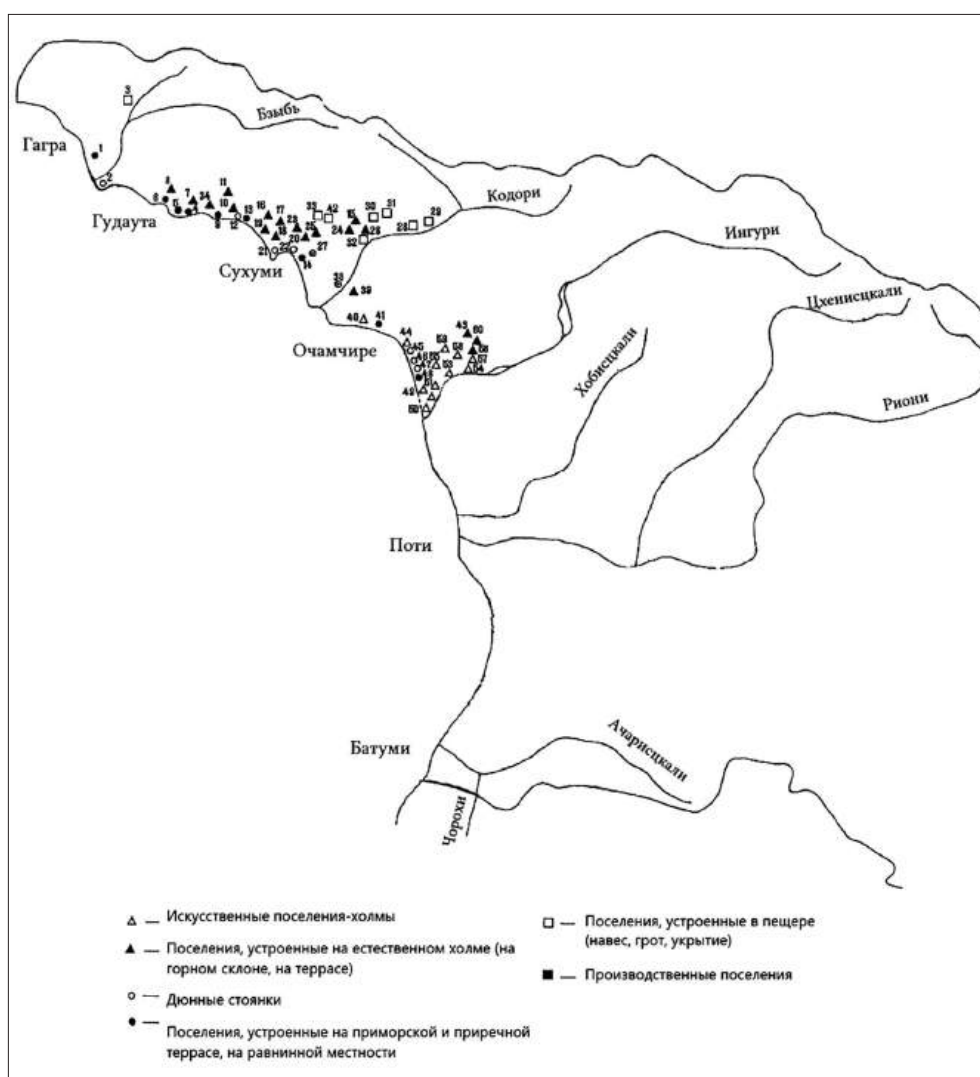
ТОИПКГЭ – Труды Отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа.

ОПИСАНИЕ

Таб. I. Карта распространения поселения бронзового-раннежелезного веков в Абхазии

1. Колхида 2. Бичвинта (Лдза) 3. Юпси 4. Кистрики 5. Бомбора 6. Аакста 7. Куланурхва 8. Отхара 9. Приморское 10. Анаофийская крепость 11. Анухва Абхазская 12. Новый Афон (два барханных поселения) 13. Гуандра 14. Лечкоп 15. Абгидзра 16. Амжасара 17. Гора Верещагина 18. Городища Гумиста (Гумиста I, Гумиста II, Ачандара) 19. Эшера 20. Сухумская гора 21. Сухумский мыс 22. Красный маяк 23. Гуадику 24. Лемса 25. Алексеевка 26. Крепость Баграта 27. Сухумские поселения (школа №4, железнодорожный вокзал) 28. Ахра-Капши 29. Пали 30. Белая пещерна 31. Верхняя пещера 32. Джампал I 33. Каман I 34. Абгахурки 35. Агүдзера 36. Шицкура 37. Мачара (три поселения) 38. Мерхеули 39. Атар Армянская 40. Тамиш 41. Мокви (два поселения) 42. Ивашенко 43. Агүбедия 44. Очамчире I (западный, центральный, южный холмы) 45. Очамчире II 46. Гудава (два барханных поселения) 47. Окуми 48. Гагида 49. Пичори (10-11 холмов) 50. Ганмухури (два холма) 51. Накаргали (4-5 холмов) 52. Джваралеби (5-6 холмов) 53. Ципурия Тагилони (3-4 холма) 54. Чубурхинджи 55. Наквеци 56. Абаджу 57. Гали 58. Мзиури (2-3 холма) 59. Рефо-Шешелети (4-5 холмов) 60. Царче

ТАБ. I

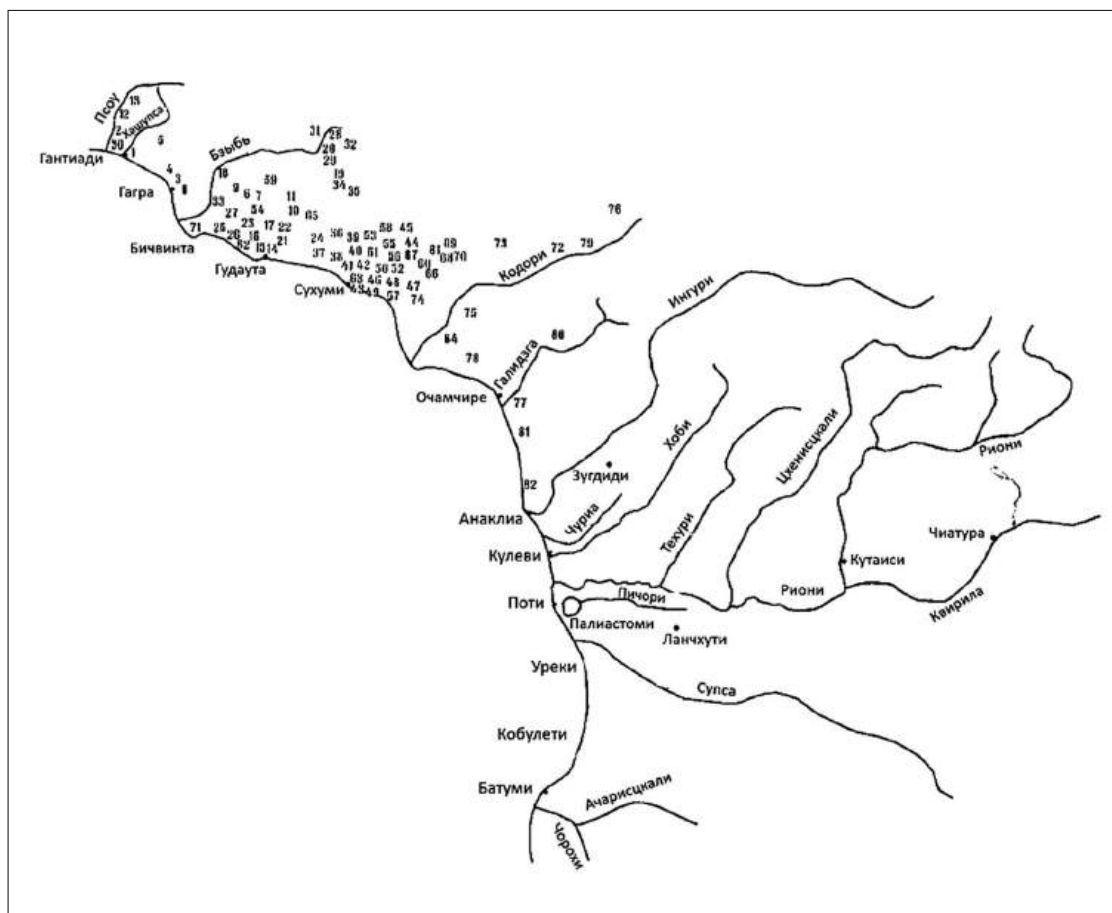

Таб. II. Карта распространения погребений бронзового-раннежелезного веков в Абхазии

1. Гантиади-дольмены 2. Псоу - погребальный инвентарь 3. Старые Гагры-захоронения, обнаруженные в пещере 4. Новая Гагра - захоронение конца 2-го тысячелетия до н.э. (погребальные ямы, оссуарии) 5. Ахмарда-дольмены 6. Отхарское захоронение IX-VIII веков до н.э. (погребальные ямы) 7. Отхарские дольмены раннего и среднего бронзового века 8. Колхида - погребальная яма VIII-VII веков до н.э. 9. Хабиу-дольмены 3-го тысячелетия до н.э. и начала 2-го тысячелетия до н.э. 10. Ачандара-дольмены 11. Ачандара - преантические погребения (найденные в разных местах села) 12. Миккелифи-дольмены 13. Троицкие дольмены 14. Гудаута - захоронения IX-VIII веков до н.э. (предположительно, погребальные ямы) 15. Погребальные ямы VIII-VII веков до н.э. в поселении Кистрики 16. Долина Бомбора, могильник 8 века до н.э. 17. Могильные ямы VII-VI вв. до н.э. на городище Бомбора 18. Вторичный могильник эпохи ранней бронзы в сарае Лавина балка (близ Голубого озера) 19. Долина реки Ришевиус-дольмены 20. Псху-дольмены 21. Куланурхва-дольмен 22. Куланурхва - могильник VIII-VI вв. до н.э. 23. Мугуджирхва (Аакста) могильник доантического периода (могильники) 24. Приморское-могильник VIII-VII вв. до н.э. (урновые захоронения) 25. Мцицкое ущелье-Дольмен 26. Абгархук-Дольмен 27. Абгархук-преантический могильник (урны и могильные ямы) 28. Санчари-Дольмен 29. Доу-группа дольменов 30. Лапста-Вторичные захоронения ранней бронзы 31. Долина реки Агурипста - дольмены 32. Долина реки Баули - дольмены 33. Подземные погребальные ямы раннего бронзового века с вторичными захоронениями, обнаруженные в пещере Калдахвара 34. Долина реки Маденга - дольмены 35. Долина реки Гумрипши - дольмены 36. Анухва Абхазская - дольмены 37. Новый Афон - дольмены 38. Новый Афон - гробницы VIII-VII веков до н.э. 39. Мисра - следы двух гробниц позднего бронзового века 40. Верхняя Эшера - дольмены (конец 3-го тысячелетия до н.э., первая половина 2-го тысячелетия до н.э.) 41. Верхняя Эшера - доантические гробницы (оссуарии, погребальные ямы) 42. Нижняя Эшера - кромлехи с коллективными вторичными захоронениями 43. Нижняя Эшера - доантическое захоронение 44. Шрома (ранее Михайловское) - дольмен 45. Шрома - пещерные вторичные погребальные ямы середины 2-го тысячелетия до н.э. 46. Лечкопи - погребальные ямы VIII-VII веков до н.э. 47. Гора Сухуми - погребальное место (погребальные ямы) VIII-VII веков до н.э. 48. Цугуровка - дольмены 49. Красный маяк - доантическое погребальное место (погребальные ямы) 50. Поселение Гумиста I, погребальные ямы, окруженные каменным кругом конца 3-го тысячелетия до н.э. 51. Гора Верещагин - погребальные ямы VIII-VII веков до н.э. (захоронения в урнах) 52. Иаштхва - захоронения позднего бронзового века 53. Шубара - доисторические захоронения 54. Звандрифши - доисторические оссуарии 55. Гумиста II - поврежденное захоронение позднего бронзового века 56. Сухумская гидроэлектростанция - каменный ящик IX-VIII веков до н.э. 57. Каман I - вторичные погребальные ямы середины 2-го тысячелетия до н.э. в пещере 58. Ущелье Мд. Хипста - погребальная яма позднего бронзового века со вторичным захоронением 59. Прцха (ранее Рождественский) - два дольмена 60. Ахупачи - дольменоподобные плиточные сооружения 61. Апшдван (Орджоникидзе) - преантическая урна. 62. Чобалук - погребения-ямы 9-8 вв. до н.э. 63. Ачкаци - Гробницы 10-8 вв. до н.э. 64. Бармаши - погребальный инвентарь 8-6 вв. до н.э. 65. Алексеевское ущелье - погребальный инвентарь 66. Бешкардаши - Разоренная могила преантического периода 67. Азанта-дольмены средней бронзы 68. Азанта - каменный ящик 69. Сули - дольмены средней бронзы 70. Октомбери - Следы гробницы (кургана) 71. Чхалта - дольмены 72. Джампальское ущелье - дольмены 73. Мерхеули (стоянка Лакада) индивидуальные и коллективные погребальные ямы первичного и вторичного погребения 7-6 в. 74. Акхутса Джгерда - дольмены (VII-VI вв. до н.э.) 75. Перевал Клхори - погребальная яма раннего бронзового века в подсобном помещении.

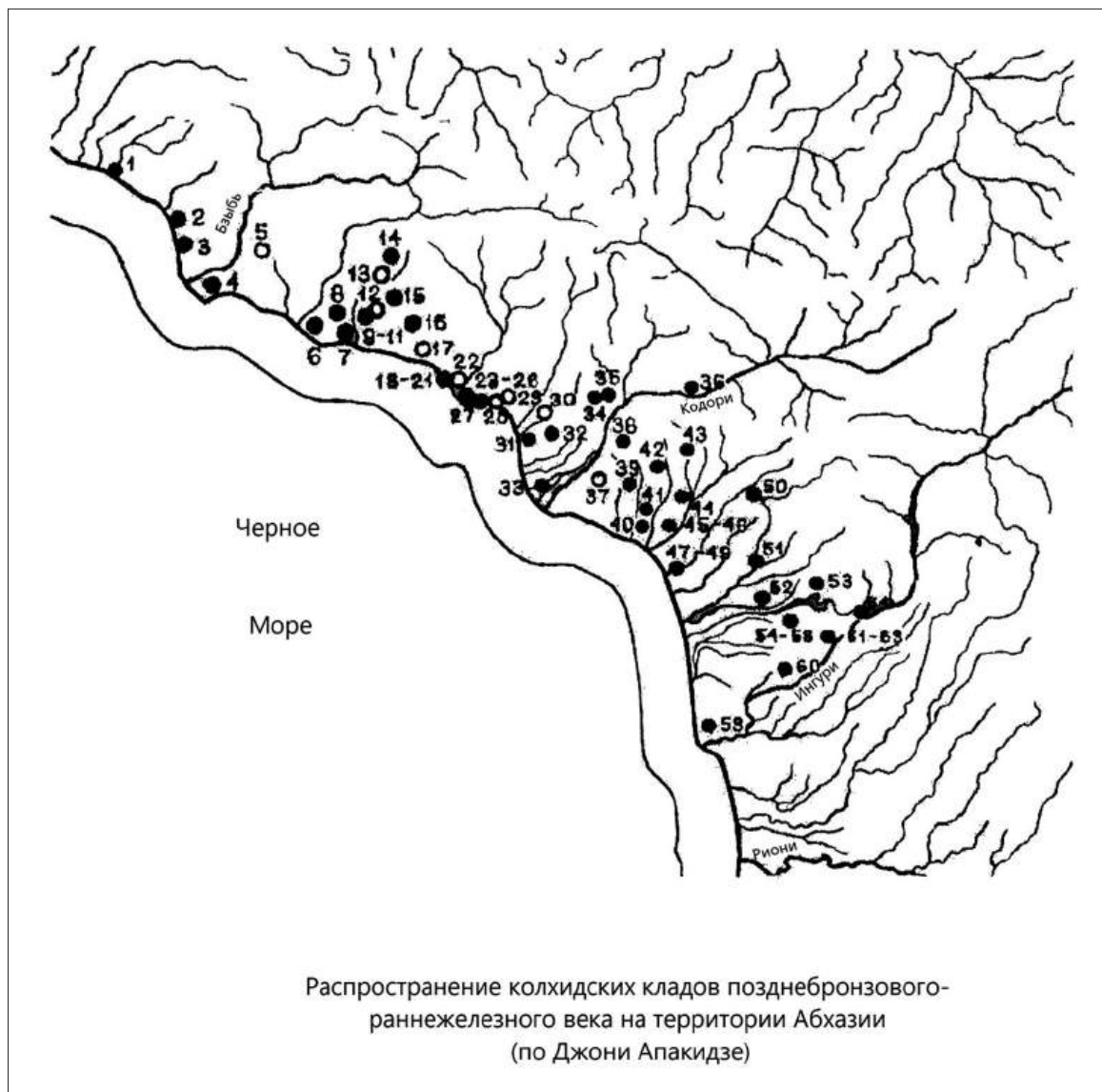
76. Бедия - дольмен. 77. Поселение Тамиши - затопленные погребальные ямы VII-VI веков до н.э. 78. Повреши (Поквеша) - каменный ящик. Дата не указана. 79. Джантухи - коллективные погребальные ямы VIII-VII веков до н.э. с вторичными захоронениями. 80. Гагида - погребальный инвентарь среднего и раннего позднего бронзового века. 81. Пичори - коллективная вторичная погребальная яма. 82. Гали - погребение-квеври без инвентаря

ТАБ. II

Таб. III. Распределение кладов культуры колхидского периода поздней бронзы и раннего железного века в Абхазии (карта составлена Джони Апакидзе). Названия пунктов см. в [Апакидзе Дж. 2006:87]. Указанные пункты см. в [Апакидзе Дж. 2006:87].

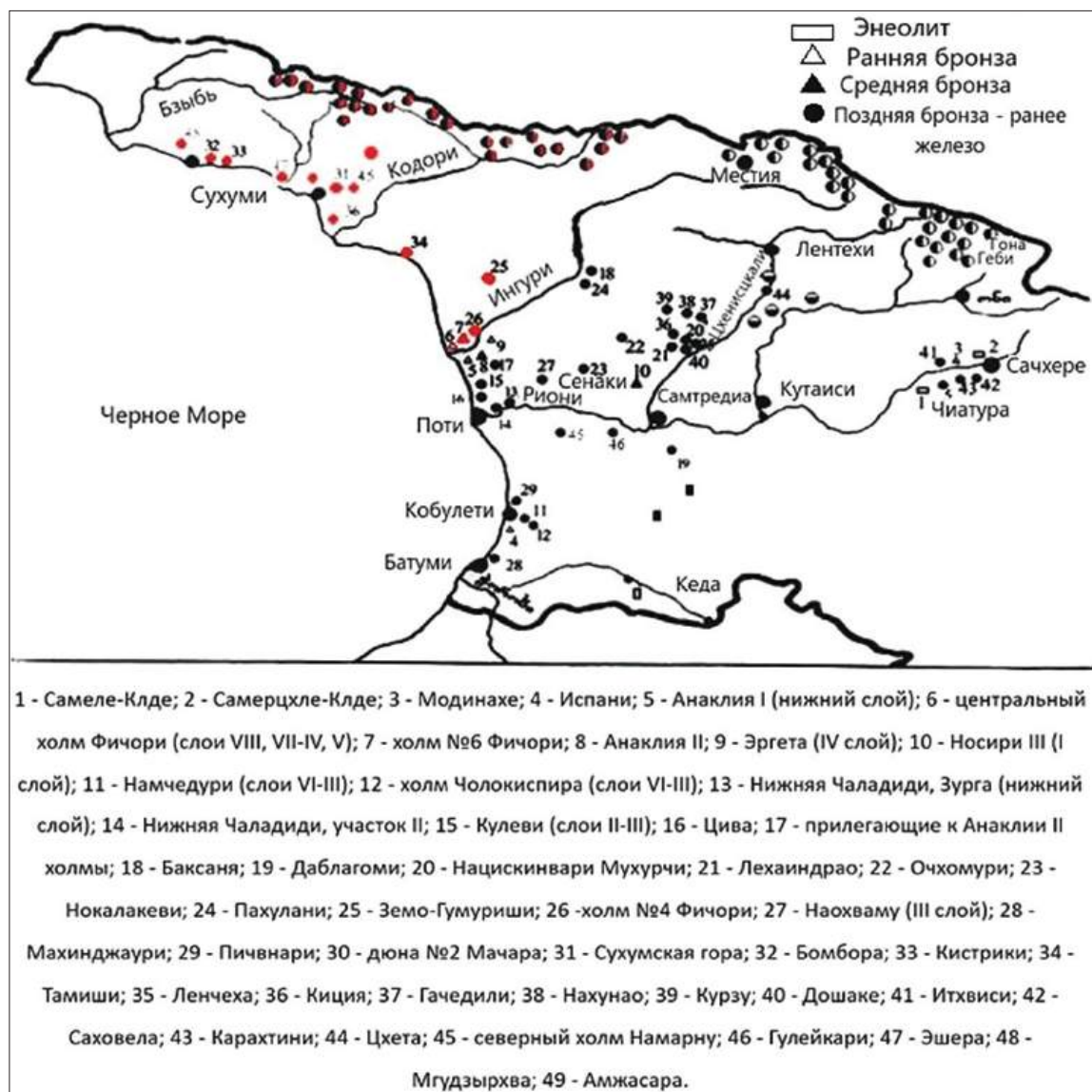
ТАБ. III

Таб. IV. Литейные мастерские Колхиды периода энеолита, бронзы и раннего железа.

1. Остатки бронзолитейной мастерской в Абхазии отмечены красным; 2. Памятники металлургического производства в горной Абхазии - черным и красным.

ТАБ. IV

2022

11 DECEMBER

№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

მხრთაძის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფხაძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი შურონალი

აფხაზეთი როგორც კოლხეთის ბრინჯაო- ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური კულტურების განუყოფელი ნაწილი

ლერი ჯიბლაძე,

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის
არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი, უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი

აბსტრაქტი

სტატიაში განხილულია თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე (ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთი) გამოვლენილი ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები კოლხეთის კულტურულ სივრცესთან მიმართებით.

კვლევის მიზანი გახლდათ გამოქვეყნებული მასალებისა და მათი გავრცელების არეალის ანალიზის საფუძველზე მომხდარიყო არქეოლოგიური მონაცემების სისტემატიზაცია და ამ ძეგლების კულტურული და ეთნიკური კუთვნილების შესახებ არსებული კონცეფციების კრიტიკული გააზრება.

სტატიაში განხილულია ნამოსახლარები (ბორცვ-ნამოსახლარები, მთისწინა და ზღვისპირა სადგომები), სამარხეული ძეგლები (დოლმენები, ორმოსამარხები, ოსუარიუმები, კრემაციისა და მეორადი დაკრძალვის წესები), ბრინჯაოს განძები და ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოები. მრავალწლიანი არქეოლოგიური კვლევის შედეგების, გამოქვეყნებული მასალებისა და თემატური რუკების კომპლექსური ანალიზის საფუძველზე დასაბუთებულია, რომ ადრე და შუაბრინჯაოს ხანაში ფსოუსა და სოხუმს შორის მდებარე ტერიტორია პროტოკოლხური და დოლმენური კულტურების საკონტაქტო ზონას წარმოადგენდა. კრიტიკულად არის შეფასებული „ოჩამჩირული“ (სამხრეთ-დოლმენური) კულტურის კონცეფცია და გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აფხაზეთში გამოვლენილი ძეგლების უმრავლესობა ორგანულად უკავშირდება კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურულ სამყაროს. მიღებული დასკვნები კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში კოლხეთის კულტურული, ეკონომიკური და ეთნოკულტურული სივრცის მნიშვნელოვანი და განუყოფელი ნაწილი იყო.

საკვანძო სიტყვები: პროტოკოლხური კულტურა, კოლხური კულტურა, დოლმენური კულტურა, ეთნოკულტურული ატრიბუცია, ბრინჯაოს ხანა.

საქართველოს განუყოფელი ნაწილი აფხაზეთის ტერიტორია (ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთი) პროტოკოლხური¹ და ძველი კოლხური კულტურების (ბრინჯაო-ადრერკინის ხანა) გავრცელების ერთ-ერთ წამყვან რეგიონს წარმოადგენდა. აქ გამოვლენილია წინარე და ძველი კოლხური კულტურების სხვადასხვა კატეგორიის ძეგლები: ნასახლარები, სამაროვნები, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძები, სამთამადნო წარმოების ძეგლები, ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოები, რკინის მეტალურგიასთან დაკავშირებული ქურები, ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული ცალკეული არტეფაქტები და ა.შ. ამ კატეგორიის ძეგლების შესახებ არსებული მონაცემები სხვადასხვა პერიოდში გამოცემულ სამეცნიერო ლიტერატურაშია გაფანტული. არსებობს ზოგიერთი კატეგორიის ძეგლების გავრცელებაზე შედგენილი არქეოლოგიური რუკები; ანდა ისინი ერთიანი კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებთან ერთად არსებულ რუკებზეა დატანილი [Воронов Ю. 1969:17-41; აფაქიძე ჯ. 2006:66-88, ტაბ. I; პაპუაშვილი ნ. და სხვ. 2006:127-132, ტაბ. I; ჯიბლაძე ლ. 2007:186-187, ტაბ. I; ჯიბლაძე ლ. 2020:80-98, ტაბ. I, II; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:65, ტაბ. II].

თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გვხვდება ნამოსახლართა სხვადასხვა ტიპი: მდ. ენგურსა და მდ. კოდორს შუა განფენილ ზღვისპირა ჭაობიან, დაბლობ ზოლში, ისტორიული სამურზაყანოს ტერიტორიაზე, სადაც ძირითადად იგულისხმება გალის რაიონი², გავრცელებულია ხელოვნურად გამართული მრავალფენიანი და სხვადასხვა ქრონოლოგიური პერიოდის დინა-გუძუბები (ფიჩორის ნამოსახლართა სისტემა, ნაკარდალი, ჯვარალების, ესართიების, გაგუბის ბორცვები, გაგიდა, ხუმუშქურის ბორცვი, გალის მზიურის გუძუბა, რეფო-შეშელეთი, ოჩამჩირე (დასავლეთით მდებარე გუძუბა, აქ ერთმანეთის გვერდი-გვერდ განლაგებული იყო სამი ბორცვი), თაგილონის „წიფურია“, ტამიში და სხვ.) [Кухтин Б. 1950:250-255; Барамидзе М. и друг. 1982:90-99; Барамидзе М. и друг. 1987:42-47; ჯიბლაძე ლ. 1997:30-37; ჯიბლაძე ლ., ხვისტანი რ. 2006:62-66; ჯიბლაძე ლ. 2007:13-20; ჩიგოშვილი თ. 1999; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:14-35; კილანავა ბ. 2009:178; ბარამიძე მ. 2017:8-27].

როგორც კოლხეთის დაბლობის სხვა რეგიონებში, აქაც ძველი სამურზაყანოს ტერიტორიაზე, ხელოვნურად გამართული ბორცვ-ნამოსახლარების სახელწოდებები ხშირად უკავშირდება სოფლებს, უბნებს, გვარებს, მდინარეებს და ა.შ. ისინი წარმოადგენენ პირდაპირ გაგრძელებას კოლხეთის დაბლობის ცენტრალურ ნაწილში წარმოდგენილი ხელოვნურად გამართული ბორცვ-ნამოსახლართა სისტემების, რომლებიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია სხვადასხვა დასახელებით [ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ. 2013:100-113]. გალის ჩრდილოეთით კოლხეთის ბარისათვის დამახასიათებელი ხელოვნურად გამართული ბორცვ-ნამოსახლარების გავრცელების უკიდურესი საზღვარია ტამიშის ნამოსახლართა სისტემა [ჩიგოშვილი თ. 2006:134; ჯიბლაძე ლ. 2007:15; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:31; Габелия А. 2014:130]. შემდეგ კი რელიეფი იცვლება, ტერიტორია გადადის ბორცვოვან ზოლში და ხელოვნური ბორცვების გამართვა აღარ წარმოადგენდა საჭიროებას.

თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე, შემდეგი ჯგუფი ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნასახლარების, გამართულია მთისწინა და მთიან ზოლში, ბუნებრივ ბორცვებზე, მთის კალთებზე (მთის ტერასაზე), მღვიმე

¹ ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, არქეოლოგიურ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული ტერმინი პროტოკოლხური კულტურა [მიქელაძე თ. 1974:49], რომლის I ეტაპი შეესაბამება კოლხეთის ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურას, ხოლო მოგვიანო II ეტაპი კი შუა ბრინჯაოს ხანას, უფრო ისტორიული ხასიათისაა და ეთნიკური დატვირთვაც გააჩნია. ამიტომ უფრო მართებულია მიაჩნიათ მის ნაცვლად გამოვიყენოთ ტერმინი კოლხეთის დაბლობის ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურა, რომელიც გავრცელებული ყოფილა კოლხეთის შავი ზღვისპირეთის მთელ სიგრძეზე [ფხაკაძე გ. 1998:32-41; Пхакაძე Г. 2009-2010:75]. ამ კულტურის შიდა პერიოდიზაციაში გამოყოფენ ადრეულ, განვითარებულ და ფინალური ეტაპის ძეგლებს, სადაც სხვადასხვა საფეხურზე გაერთიანებულია ჩვენი აზრით განსხვავებული, მაგრამ მონათესავე კულტურების მატარებელი ძეგლები როგორცაა: ისპანი, ფიჩორი (VII, VIII ფენები), ოჩამჩირე, ვორონცოვის ორსართულიანი გამოქვაბული („ოჩაენის, კოლოკოლნის, ზალოქნის“ ფარდულები), აფხაზეთის დოლმენები და ა.შ. ამ ფაქტს ხსნიან კოლხეთის დაბლობის ადრე ბრინჯაოს ხანის ერთიანი კულტურის შიდა სივრცეში ლოკალური ვარიანტების არსებობით [ფხაკაძე გ. 1993:82-83; ფხაკაძე გ. 1998:35].

² სამურზაყანო ისტორიული მხარეა დასავლეთ საქართველოში, რომელიც მდებარეობს დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე. იგი როგორც პოლიტიკური ერთეული ჩამოყალიბდა XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე და ძირითადად მოიცავდა ახლანდელი გალის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიას. 1705 წელს ეს ტერიტორია მემკვიდრეობით მიიღო მურზაყან მარვაშიძემ, რომლის სახელისგან მომდინარეობს მთელი მხარის სახელწოდება.

ფარდულებში (გამოქვაბულებში), ასევე ციხისა და კლდის ფერდებზე³. ეს ძეგლებია: გუმისთა I, გუმისთა II, აჩანდარა, პალი, ახრა-კაპში, ჯამპალ I, იუპსი, კამან I, კალდახვარა, არასაზისი, ლავინაია ბალკა, ლაპსტა, შრომა, მაჭარა I, ვერეშაგინის მთა, სოხუმის მთა, ათარა არმიანსკაია, აბაჟუ, წარჩე) [კალანდაძე ა. 1953; Бжания В. 1966:113-126; Бжания В. 1973:65-76; Бжания В. и друг. 2014; Воронов В. 1969; ბარამიძე მ. და სხვ. 1990:18-21; Гунба М. 1990:13-15; ფხაკაძე გ. 1992:216-280; ჩიგოშვილი თ. 1999; ჩიგოშვილი თ. 2006:133-137; ჯიბლაძე ლ. 2007:12-20]; ასევე გვხვდება ნამოსახლარების გამართვა ზღვისპირა და მდინარისპირა დაბალ ტერასებზე (გუანდრა, კისტრიკი, მოქვი, გაგიდა) [Габелия А. 1984; ჯიბლაძე ლ. 2007:13-14; ჯიბლაძე ლ., ხვისტანი რ. 2006:62-66; Цвинария И. 1978]; ვაკე ადგილებზე (ლეჩქოფი, ბომბორა) [Бжания В., Габелия А. 1990:3-5]. გამოიყოფა ზღვისპირა ზოლში არსებული დიუნური სადგომები (ბიჭვინთა, ახალი ათონი, შიგუარა, აგუძერა, მაჭარა (2), წითელი შუქურა, ოჩამჩირე II, გუდავა I, გუდავა II – ქვიშაზვინულისგან წარმოქმნილი ბორცვი და სხვ.) [Соловьев Л. 1947:25-50; Соловьев Л. 1950:265-286; Воронов В. 1969; Шамба Г. 1984; თავამაიშვილი გ. 1999; პაპუაშვილი ნ. და სხვ. 2006:127-132; ჩიგოშვილი თ. 2006:134; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:14-34] (ტაბ. I)⁴.

სადღესო მონაცემებით ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სხვადასხვა ტიპისა და ქრონოლოგიური დიაპაზონის სამაროვანი, ცალკეული სამარხები, თუ სამარხეული კომპლექსებია ცნობილი (ტაბ. II). დაახლოებით 30-31 პუნქტში გვხვდება დოლმენური სამარხ-ნაგებობები. მათგან სრულად შესწავლილია კიურ-დერეს (ზემო ეშერა), სულის, აზანთას, ოთხარასა და ხაბიუს დოლმენები [ჯაფარიძე ო. 1961:217-219; ჯაფარიძე ო. 2006:44-50; Воронов В. 1982:14-17; Цвинария И. 1990]. დანარჩენი კი დაზვერვებითაა ცნობილი. ასევე რამდენიმე პუნქტში (პრცხა – ყოფილი როჟდესტვენსკი, ახუპაჩი, აზანთა, სოხუმის ჰესი) გვხვდება ქვაყუთები და დოლმენური კონსტრუქციის მქონე ქვის ფილებით გამართული სამარხები [Ивашенко М. 1935:85; Лүкин А. 1941:67; Бражба О.Х., Воронов В. 1982:14; Марковин В. 1978:50; Марковин В. 1994:228-253].

დოლმენები გვხვდება ჯგუფ-ჯგუფად როგორც ზღვისპირა, ისე შიდა მთიან მხარეში, რომელთაც ზომების მიხედვით ყოფენ სამ ჯგუფად: მომცრო, საშუალო და მოზრდილ დოლმენებად [ფხაკაძე გ. 1992:240; ჯაფარიძე ო. 2003:132]⁵. თავის ღრობზე, ბ. კუფტინმა ამ ტიპის მეგალითურ ნაგებობაში სამი ფენა გამოყო: ბრინჯაოს ადრეული საფეხური (ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრული), შუაბრინჯაოს ხანა და მესამე ფენა კი განსაზღვრა კოლხური მონეტით. უფრო გვიან ამ კლასიფიკაციას დაუმატეს გვიანი ბრინჯაოს ხანა [ჯაფარიძე ო. 1961:217]. ადრეობრივ ხანის მასალები ძირითადად წარმოდგენილია მომცრო და საშუალო ზომის დოლმენებში, რომელთაც უპირატესად ტრაპეციის ფორმა გააჩნიათ [ჯაფარიძე ო. 2003:132]. საერთოდ დასავლეთ კავკასიაში დაწყებული ტამანის ნახევარკუნძულიდან ვიდრე ოჩამჩირემდე (ბედია) დოლმენური სამარხ-ნაგებობები განფენილია მთიანი ტყის მასივებში, შავი ზღვის სანაპირო ზოლის გასწვრივ 480 კმ. სიგრძეზე (მათი გავრცელების სიფართე 30 კმ-დან 75 კმ-მდეა). ბოლო პერიოდამდე სულ 194 პუნქტში 564 დოლმენური ნაგებობა იყო ცნობილი [Марковин В. 1978: რუკა 20; Марковин В. 1994:228-253].

მკვლევართა ნაწილი თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილ დოლმენურ ნაგებობებს აკუთვნებს კოლხეთის დაბლობისა და მისი ბორცვოვანი ზოლის ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურას [ჯაფარიძე ო. 1976:190-191; ფხაკაძე გ. 1992:238-239; ფხაკაძე გ. 1993:83,110]. თითქოსდა ამ ერთგვაროვანი კულტურის წრეში მდ. გუმისთის ჩრდილოეთით გამოყოფენ ლოკალურ ვარიანტს თავისი დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშნებით: დაკრძალვის წესი, დოლმენები, დასახლებები ტერასაზე, სოჭი-ადლერის ტიპის ქვის

³ ზოგიერთ კასტრულ მღვიმე-გამოქვაბულში (პალი, ახრა-კაპში და სხვ.) დაფიქსირდა თიხატყეპნილი იატაკის ნაშთები, შიგ ჩალეწილი კერებით [Бжания В. 1973:65-71]. როგორც აღნიშნავენ, იუპსის ნამოსახლარზე გამოიყო ოჩამჩირული და მაიკოპური კულტურის მასალები, ასევე ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულისა და ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისის მეორადი დაკრძალვის ორი სამარხი ორმო [Скаков А. 2015:127].

⁴ კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების გავრცელების რუკა შედგენილია ჩვენს მიერ, სადაც პუნქტების ჩამონათვალთან ერთად სრულად იქნა ასახული აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ამ პერიოდის ნამოსახლარები [ჯიბლაძე ლ. 2007:186,194, ტაბ. I].

⁵ მომცრო ზომის დოლმენების ზომებია: 2,25 მ, სიმაღლე – 1,20 მ. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ყველაზე არქაული მასალები წარმოდგენილია ზემო ეშერის II-III დოლმენებში. დასავლეთ კავკასიაში კონსტრუქციის მიხედვით გამოყოფენ: I – ქვის ფილებით ნაგებ დოლმენებს, რომლებიც ყველაზე გავრცელებული ფორმაა ხსენებულ რეგიონში, სადაც ამჩნევენ მის ოთხ ვარიანტს [Марковин В. 1978:III – 61-135]; II – შედგენილი დოლმენები იშვიათია, რომელიც ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში არ გვხვდება; გავრცელებულია გობისებური (ვარცლისებური) ფორმის დოლმენები და IV-მონოლითური დოლმენები.

თოხები და სხვა ნიშნები, რომლებიც უფრო განიცდიდნენ ჩრდილოურ გავლენებს მაიკოპ-ნოვოსვადონაიას კულტურის მხრიდან [ბარამიძე მ. 1999:24]. ზოგი მეცნიერი თვლის, რომ დოლმენების გავრცელების მთელი არეალი ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთის ტერიტორიის ჩათვლით აფხაზურ-ადიღურ ტომების განსახლების ადგილი უნდა ყოფილიყო [Инал-Ифа Ш. 1976:97; Марковин В. 1978:183-291].

ამრიგად, ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაზე ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს მეურნეობის ხასიათით ორ სრულიად განსხვავებულ კულტურასთან. პროტოკოლხური დოლმენურისგან განსხვავებით არის ძირითადად ბარის ძეგლების კულტურა, რომლის მატარებელი უძველესი ქართველური-სვანურენოვანი ეთნიკური ნაკადი მისდევდა დამჯდარ მიწათმოქმედებას და მეტალურგიას. შესაძლოა დოლმენური კულტურის მატარებელ ხალხს მუდმივი საბინადრო ადგილები არ გააჩნდა, ეწეოდნენ მომთაბარე-მეჯოგე ცხოვრებას და დაკავებული იყვნენ მეცხოველეობით. როგორც აღინიშნა, ამას ხელს უწყობდა მათი განლაგება ტყიანი მთის მასივებში, სადაც ხელსაყრელი პირობები არსებობდა მეცხოველეობის განვითარებისათვის. ამდენად, ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთი უნდა ყოფილიყო ამ ორი მონათესავე კულტურების მატარებელი მოსახლეობის შეხვედრების ადგილი, ერთგვარი საკონტაქტო ზონა.

აფხაზეთში ნაკლებადაა ცნობილი დოლმენური სამარხ-ნაგებობათა შესატყვისი ნამოსახლარები⁶. აღსანიშნავია, რომ ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე (გუმისთა I, გუმისთა II, კამან I, მაჭარა II-III ფენები, ახრა-კაპში, პალი, გუანდრა, შრომა, ივამჩენკო და სხვ.), რომლებიც შეყავთ სამხრეთ-დოლმენური (ოჩამჩირული) კულტურის გავრცელების არეალში, გამოვლენილია ძალზე თხელი კულტურული ფენები, სადაც არსად დასტურდება ხანგრძლივი ცხოვრების კვალი [Соловьев Л. 1958:15; Воронцов В. 1971:17; Бжания В. 1973:70; Цвинария И. 1990]. აქედან გამომდინარე შესაძლოა, მოხსენიებული ძეგლები სეზონური, დროებითი საცხოვრებელი სადგომები ყოფილიყო.

როგორც ჩანს, აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში გამოვლენილი დოლმენები, დასავლეთ კავკასიაში გავრცელებული საერთო დოლმენური კულტურის შემადგენელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო. ისინი აქ ატარებენ რამდენადმე განსხვავებულ ლოკალურ ხასიათს, რომლებიც გამოიხატება მთელი რიგი ნიშნების მიხედვით: ტრაპეციისებური ფორმის დოლმენები, საჩხერული ტიპის ლითონის ყუადაქანებული ცულები, კაჟის ისრისპირები და ა.შ. შესაძლოა, ეს ფაქტი გამოწვეული ყოფილიყო იმითაც, რომ ისინი მოქცეული არიან დასავლეთ საქართველოს ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურების გავრცელების არეალში, უფრო მძლავრად მდ. გუმისთამდე, უფრო სუსტად კი მის ჩრდილოეთით. ის დოლმენები, რომლებიც გამოვლენილია მდინარეების გუმისთისა და ფსოუს ტერიტორიებს შორის უფრო განიცდიდნენ ჩრდილო კავკასიის დოლმენური კულტურის გავლენებს. ეს გამოიხატება დოლმენების ხელოვნური მიწაყრილის ქვეშ მოქცევაში (ოთხარა)⁷, ხუბის დოლმენში აღმოჩენილი ჩრდილო კავკასიური ყუახვრელიანი ლითონის ცულით, სოჭი-ადლერის ტიპის ქვის თოხების გავრცელებით, განსხვავებული თიხისა და კაჟის ნაწარმით და ა.შ.

დოლმენების მშენებლობა კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებამდე გაგრძელებულა. მათ უფრო გვიანაც იყენებენ მიცვალებულების დასაკრძალავად. ზოგჯერ აქ მოგვიანო პერიოდის სამარხებიც გვხვდება [ჯაფარიძე ო. 2003:133]. კოლხეთში დოლმენების დაკრძალვის წესი თითქმის ათას წელს გაგრძელებულა და მთელი არსებობის მანძილზე თითქმის უცვლელი რჩება. ისინი კოლექტიურ საოჯახო-საგვარეული სამარხებს წარმოადგენდნენ [ჯაფარიძე ო. 2003:133; 2006:45], სადაც მიცვალებულების დაკრძალვის წესი არ დგინდება. ძვლები და სამარხული ინვენტარი ძირითადად შეჯგუფებული იყო დოლმენების კუთხეში.

აღსანიშნავია, რომ ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ზღვისპირა და მთიანი ზოლის ნამოსახლარებზე (გუანდრა, მაჭარა, ახრა-კაპში, კამან I, გუმისთა I და ა.შ.) არსად დასტურდება მარცვლეული კულტურის ნამუშევრები და ბრინჯაოს თოხები [ჯიბლაძე ლ. 2007:81]⁸. საფიქრებელია, რომ ამ რეგიონში მიწის დამუშავება

⁶ ჩრდილო კავკასიაში ამ კულტურის ორი თუ სამი ნამოსახლარია მიკვლეული [Марковин В. 1978:232-236].

⁷ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ოთხარას დოლმენზე ზემოდან ხელოვნური მიწაყრილი გაკეთებული უნდა იყოს უფრო გვიან. კერძოდ, მასზე შუასაუკუნეების აკლდამის გამართვის შემდეგ [ფხაკაძე გ. 2006:139].

⁸ ბრინჯაოს თოხები, სხვა ლითონის ინვენტართან ერთად, წარმოდგენილია მხოლოდ ოჩამჩირისა (უფრო იშვიათად) და გალის ტერიტორიაზე გამოვლენილ განძებში [აფაქიძე ჯ. 2006:73,75-79].

ძირითადად ხდებოდა სოჭი-ადღერისა და სოხუმის ტიპის ქვის დისკოსებური ფორმის თოხებით, რომელიც აქ მთელი რიგი ნამოსახლარების კულტურულ ფენებშია წარმოდგენილი (მაჭარა მე-3 ფენა, გუმისთა I, ფსოუ I, გუანდრა B, ფენები და სხვ.) [Бжания В. 1966:113-126; Цвинария И. 1978; ფხაკაძე გ. 1992: 259-260, 272-275; ჯიბლაძე ლ. 1997:31-33]. ზოგიერთ ძეგლზე (გუმისთა I) წარმოდგენილია სოხუმის ტიპის 300 ერთეულამდე ქვის დისკოსებური ფორმის თოხი. ეს ელემენტი ოჩამჩირის ნამოსახლარის უფრო სამხრეთით იშვიათად აღწევს [ჯიბლაძე ლ. 2007:55].

XX საუკუნის 50-60-იან წლებში ზოგიერთი მკვლევარი მდინარე ენგურიდან ადღერის ზღვისპირა ზოლამდე გამოყოფდა სამხრეთ-დოლმენურ კულტურას, რომლის ყველაზე ცნობილ ძეგლებად თვლიდა ოჩამჩირესა და ეშერის დოლმენების ქვედა ფენას [Соловьев Л. 1958:150; Соловьев Л. 1960:60,69]. ფიქრობენ, რომ სამხრეთ-დოლმენურ კულტურას მდ. ენგურთან ემიჯნება მონათესავე კულტურა, რომელსაც პირობითად უწოდებენ პროტოკოლხურს და მის ყველაზე ცნობილ ძეგლებად თვლიან დაბლაგომს, ანაკლიის დიხაგუძუბასა და კოლხეთის დაბლობის სხვა ნამოსახლარებს [Соловьев Л. 1958:162]. ასევე ტენდენციური იყო კოლხეთის დაბლობის ტერიტორიაზე ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულს განსხვავებული კერამიკული ფორმების დაკავშირება მოსახლეობის შეცვლასთან. კერძოდ, მცირე აზიიდან გადმოსახლებულ ქაშქებთან, რომლებმაც თითქოს აქ მოიტანეს თავისებური თიხის ჭურჭელი და საკუთარი მეტალურგია [Соловьев Л. 1960:15]. შემდგომში, ეს მოსაზრება ძირითადად გაზიარებული იქნა რუსი და აფხაზი მეცნიერების მიერ (შ. ინალიფა, ი. ვორონოვი, ვ. ბჟანია, ი. წვინარია, ა. სკაკოვი და სხვ.), რომლებმაც იქაურ სამეცნიერო წრეებში სამხრეთ-დოლმენური კულტურის პარალელურად დაამკვიდრეს იგივე შინაარსის მქონე ტერმინი ოჩამჩირული კულტურა [Бжания В. 1973:71; Воронов В. 1971:17; Скаков А. 2015:82,130]. ჩვენი ვარაუდით, ამ კულტურის წრეში რამდენადმე განსხვავებულ და მონათესავე ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაზე არსებულ დოლმენებთან ერთად (კიურ-დერე-ზემო ეშერა, აზანთა, სული, და ა.შ.) მცდარად არის გაერთიანებული ოჩამჩირის ნასახლარი, რომელიც სოჭი-ადღერის ტიპის ორი ქვის თოხითა და ე.წ. კიბისებურ-ორნამენტირ კერამიკით, მართლაც უკავშირდება დოლმენურ კულტურას. მაგრამ ოჩამჩირის ნამოსახლარის იდენტური ძირითადი კერამიკული მასალა მოიცავს მთელი კოლხეთის დაბლობის ტერიტორიას (ფიჩორი VIII-V ფენა, ანაკლია II, ანაკლია I- ქვედა ფენა, დაბლაგომი – ქვედა ფენის ზედა ჰორიზონტი, ჭოლიპა, შემოქმედი, ისპანი და ა.შ.), რაც საეჭვოს ხდის ამ ძეგლის გაერთიანებას დოლმენური კულტურის წრეში.

ასევე არასწორად გვეჩვენება თვით ტერმინი ოჩამჩირის კულტურის გაიგივება სამხრეთ დოლმენურ კულტურასთან⁹. ამ მცდარმა დებულებამ თავის დროზე არაერთი სამართლიანი კრიტიკა დაიმსახურა [ჯაფარიძე ო. 1961:233; ჯიბლაძე ლ. 1997:10-11; ფხაკაძე გ. 1998:32]. ისიც აღინიშნა, რომ ოჩამჩირის ნამოსახლარი და ეშერის ადრეული დოლმენები უნდა გაერთიანდეს კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურაში, რომელსაც საფუძვლად დაედო დასავლეთ საქართველოს ნეოლითი [ჯაფარიძე ო. 1961:233]. ეს მოსაზრება გაიზიარეს სხვა მკვლევარებმა, რის შემდგომ კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის არეალები კიდევ უფრო გაფართოვდა და ახალი ძეგლები იქნა ჩართული მის შიდა წრეში [ფხაკაძე გ. 1993:32-37; Пхакадзе Г. 2009-2010:74-86].

რუს და აფხაზ მეცნიერთა (ლ. სოლოვიოვი, ი. ვორონოვი, ვ. ბჟანია, შ. ინალიფა, ი. წვინარია) მხედულებების საპირისპიროდ მიჩნეულია, რომ კოლხეთის დაბლობის ტერიტორიაზე გავრცელებული პროტოკოლხური კულტურის მატარებელი უნდა ყოფილიყო უძველესი ქართველური ეთნიკური კულტურული ნაკადები – სვანურენოვანი და ზანურენოვანი მოსახლეობა (გ. მელიქიშვილი, გ. ორბელი, თ. მიქელაძე, ოთ. ლორთქიფანიძე, მ. ბარამიძე, ლ. ჯიბლაძე) [მიქელაძე თ. 1974:72; ბარამიძე მ. 1999:18-19; ჯიბლაძე ლ. 2007:120; ჯიბლაძე ლ. 2016:77-124]. კოლხეთის დაბლობის ტერიტორიაზე მათ კვალს ამჩნევენ როგორც დალექილი უძველესი ფესვების მქონე ტოპონიმებით, ასევე არქეოლოგიური მასალებით [მელიქიშვილი გ. 1965:60; მიქელაძე თ. 1974:9-20; ლორთქიფანიძე ოთ. 1986:51; მიბზუანი თ. 1989; გასვიანი გ. 1991:173-199].

⁹ აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილ კოლხური გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანის ძეგლებს (ძვ. წ. XIV-VII სს-ები) ზოგჯერ ხელოვნურად უწოდებენ ოჩამჩირული კულტურის გვიანი საფეხურის ძეგლებს [Воронов В. 1971:18-21; Скаков А. 2015:82]. ეს არაფერია თუ არა იგივე კოლხური გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურა, რომელიც მძლავრადაა გამოვლენილი თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გუმისთა I, მაჭარა, ახრა-კაპში, გუანდრა, ვორონცოვის მღვიმეში გამართული ნამოსახლარები („ოჩაქნი, კოლოკოლისა და ჟალოქნის“ – ფარდულები), გუმისთის ყორღანი, ეშერის პატარა და საშუალო ზომის დოლმენები, კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურას განეკუთვნება [ფხაკაძე გ. 1993:32-83; Пхакაძე Г. 2009-2010:75-76]. ფიქრობენ, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ადრებრინჯაოს ხანის მასალების განსხვავება კოლხეთის დაბლობის სინქრონული პერიოდის მასალებისაგან უნდა აიხსნას ამ მხარის ლოკალური თავისებურებებით [ბარამიძე მ. 1998:204-205; ფხაკაძე გ. 1998:35; ჯაფარიძე თ. 2003:131-132; Горадзе Э. 1990:113-115]. ზოგიერთი მკვლევარი (მ. ბარამიძე) კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურაში არქეოლოგიური არტეფაქტების მიხედვით, სამ ლოკალურ ვარიანტს გამოყოფს: ჩრდილო-დასავლეთი, ცენტრალური და სამხრეთ-დასავლეთი კოლხეთი [ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი I, 2007:15].

მოსხენიებული ზოგიერთი ძეგლისათვის (მხედველობაში გვაქვს ნამოსახლარები) მართალაც დამახასიათებელია რამდენადმე განსხვავებული თიხის ნაწარმი და ქვის ინვეტარი როგორიცაა: სოჭი-ადღერისა და სოხუმის ტიპის ქვის თოხები (ძირითადად სოხუმსა და მდ. ფსოუს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე), მოქლონისებური და მარყუჟისებურყურიანი თიხის ჭურჭელი და იშვიათად მათზე დატანილი კიბისებური დანაძერწები (გუმისთა I, კამან I, ფსოუ, ვორონცოვის გამოქვაბული – „ჟალოქნის“ ფარდული), მარყუჟისებური ფორმის ყურების ზურგზე დატანილი მეჭექისებური დანაძერწები, ფარფლისებურშვერილიანი კერამიკა და ა.შ.

როგორც აღვნიშნეთ, ზოგიერთ ძეგლზე დასტურდება სოჭი-ადღერის ტიპის ღია სადგომებისათვის (ვესელოე, ბოჩარეი-რუჩეი, ახმტირი, ლოო, მამაიკა, კაზაჩი ბროდი, ფსოუ, ბლინოვო, მოლდოვკა და სხვ.) დამახასიათებელი ქვის თოხები [Воронов В. 1979:35]. როგორც ჩანს, ამ ელემენტების შემოდწევა სოხუმამდე და იშვიათად კი მის სამხრეთით, ხდება სოჭი-ადღერის ქვის თოხების მატარებელი კულტურის წრის ძეგლებიდან. ასევე არ გამოვრიცხავთ ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაზე ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარებზე, რამდენადმე განსხვავებული თიხის ნაწარმის არსებობა ავხსნათ ამ მხარის ლოკალური თავისებურებებითაც.

ამრიგად, პროტოკოლხური კულტურის არეალში ექცევა დასავლეთ საქართველოს მთელი ტერიტორია სოხუმამდე. მის ჩრდილოეთით მდებარე მხარე მდ. ფსოუმდე, არა მარტო ადრებრინჯაოს ხანაში, არამედ მომდევნო შუაბრინჯაოს პერიოდშიც უნდა წარმოადგენდეს პროტოკოლხური, დოლმენური და ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის შავიზღვისპირა ზოლში გავრცელებული სოჭი-ადღერის ტიპის ქვის თოხების მატარებელი კულტურების შეხვედრების ადგილს, მათ საკონტაქტო ზონას. მომდევნო გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში დასავლეთ საქართველოს ტერიტორია მდინარე ფსოუმდე და ზოგჯერ მის ჩრდილოეთითაც კი მთლიანად მოქცეულია ძველი კოლხური კულტურის გავრცელების არეალში.

სოხუმის სამხრეთით ისტორიული სამურზაყანოს ტერიტორიაა, სადაც დოლმენური ტიპის სამარხები თითქმის არ გავრცელებულა. ეს ადგილი უფრო გამლილია და თანდათანობით კოლხეთის დაბლობზე გადადის, რომელიც ალბათ ქართველური (პროტოკოლხური კულტურის მატარებელი ტომების) მოსახლეობის საცხოვრის წარმოადგენდა [ჯაფარიძე თ. 2006:45]. როგორც ჩანს, დოლმენების მშენებლობის ტრადიციამ კოლხ მოსახლეობაში ფეხი ვერ მოიკიდა.

ზოგიერთი მკვლევარი დოლმენური კულტურის მატარებლად თვლის პროტოკოლხური მოსახლეობის ნაწილს, რომელიც ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში ტოვებს დაბლობ ზოლს და ინაცვლებს მთაში. ამ ეთნოკულტურულ ძვრებს უკავშირებენ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე დოლმენების გაქრობას [ბარამიძე მ. 1998:132]. რამდენად მართებული უნდა იყოს არქეოლოგიურად ამ მომენტის დაკავშირება (მეორადი დაკრძალვის რიტუალი, სამკაული, დოლმენური არქიტექტურა) თლიასა და ბრილის სამაროვნებთან ძნელი სათქმელია.

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ადრე, შუა და გვიანბრინჯაოს ხანაში, დოლმენური სამარხ-ნაგებობათა გარდა, დასტურდება მღვიმეში, ფარდულში გამოვლენილი გრუნტული სამარხი ორმოები მეორადი დაკრძალვით (ლავინაია ბალკა, ლაპსტა, კალდახვარა, შრომა, კამან I, იუპსი, მდ. ხიფსთას ხეობა, აზანთას დოლმენი

მიცვალებულთა კოლექტიური დაკრძალვით (ერთმანეთში არეული იყო 20-მდე თავის ქალა) და წინაანტიკური ხანის ნასახლარებზე ჩამოვებული ორმო სამარხები (ტაშიში, ბომბორა, კისტრიკი). საინტერესოა, რომ გუმისთა I-ის ნამოსახლარზე გამართული იყო ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულის ქვის წრით შემოსაზღვრული სამარხი ორმოები. ქვემო ეშერაში კი ორი კრომლეხიანი სამარხი ორმო გაითხარა, სადაც დადასტურდა დაწყებული ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრიდან, ვიდრე ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ჩათვლით, მასალების შემცველი სამარხები კოლექტიური მეორადი დაკრძალვით [Шамба Г. 1984:55].

კოლხეთის დაბლობზე შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი არ არის მიკვლეული. თუ არ ჩავთვლით აღნიშნული პერიოდების სამარხული ინვენტარის შემთხვევით აღმოჩენას გალის რ-ნის სოფ. გაგიდაში [ჯიბლაძე ლ. და სხვ. 2004:74-82].

როგორც სპეციალისტებისთვის ცნობილია ძირითადად კოლხეთის დაბლობზე გვხვდება კოლხური მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები, რომლებიც ორი ნაწილისგან შედგება: საკულტო მოედნები და სამარხი ორმოები. საკულტო მოედნები თავის მხრივ სამი სეგმენტითაა წარმოდგენილი: რიყის ქვისგან შედგენილი ყრილები, დამწვარი და დაქუცმაცებული ძვლებისაგან შედგენილი გროვები ან ორმოები. აგრეთვე კულტმსახურების და ტრაპეზის ნარჩენების თანდათანობითი დაფენების შედეგად წარმოქმნილი კულტურული ფენები [პაპუაშვილი რ. 2000:55]. სამარხი ორმოები კოლექტიური ხასიათისაა და ზოგიერთ მათგანში ორ ასეულამდე მიცვალებულია დაკრძალული. ურეკისა და ნიგვზიანის სამაროვნებზე კოლექტიური სამარხი ორმოების გვერდით ინდივიდუალური სამარხებიცაა დადასტურებული [პაპუაშვილი რ. 1999:43].

კოლხური მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები ადრერკინის ხანით თარიღდება [მიქელაძე თ. 1985]. თუმცა გამოყოფენ უფრო ვიწრო ქრონოლოგიური ჩარჩოების მქონე სამარხების 5 ქრონოლოგიურ ჯგუფსაც [პაპუაშვილი რ. 1999:44-47]. აქ ანალოგიური ხასიათის ძეგლები უმთავრესად თავმოყრილია დაბლობ ზოლში: ერგეტის I-IV სამაროვნები, მუხურჩა, ნახუნაო, პალურის საძვლე, ხუცუბანი, ლეჩე, ვედიდკარი, მახათი, გურძემი, სალხინო, დღვაბა, ცაიში, ფიჩორი, კურზუ, ნალეფსაო და ა.შ. [პაპუაშვილი რ. 2000:55]. გვხვდება ამ ტიპის სამარხები გორაძირში (საჩხერის მუნიციპალიტეტი), ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის მთისწინა ზოლში-ჯანტუხის სამაროვანზე და კოლხეთის მთიანეთში (ზემო სვანეთი) – ლალირალის სამაროვანზე¹⁰. აქ აღმოჩენილი ორი საკრემაციო მოედანი, საგანგებოდ დამტკრეული დიდი რაოდენობით თიხის ჭურჭელი, სხვადასხვა დანიშნულების რკინისა და ბრინჯაოს ნივთები მოწმობენ, რომ საკულტო მოედნებზე ალაპი და მიცვალებულთა რიტუალი სრულდებოდა. ადამიანთა ძვლები, რომელთაც ცეცხლის კვალი ეტყობათ მიუთითებენ ნაწილობრივ კრემაციაზე და სარიტუალო ცეცხლის გამოყენებით მეორადი დაკრძალვის წესზე [თორთლაძე ზ., გველესიანი მ. 2019:28].

რა სიტუაციაა ამ მხრივ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ტყვარჩელში – ჯანტუხის სამაროვანზე¹¹ წარმოდგენილია ძვ. წ. VIII-VII სს-ების კოლექტიური სამარხი ორმოები მეორადი დაკრძალვით, სადაც დასტურდება მიცვალებულთა სრული და ნაწილობრივი კრემაცია, თავისი საკრემაციო მოედნებით. ანალოგიური სურათი უნდა დასტურდებოდეს მერხეულისა (გულრიფშის რ-ნი) და ფიჩორის სამაროვნებზე [ბარამიძე მ. 1977; Шамба Г. 1984:72; Шамба Г. 1990; ბარამიძე მ. 1998:53-54; ბარამიძე მ. 2013:159; Барамидзе М. и друг. 1985:14-16]. მიცვალებულთა ნაწილობრივი კრემაცია ასევე გამოიყოფა გუადიხუს სამაროვანზეც.

თანამედროვე აფხაზეთის გვიანბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელია ოსუარიუმები-ურნასამარხები

¹⁰ ზემო რაჭაში ბრილის სამაროვანზე შუაბრინჯაოს მიწურულიდან დასტურდება მიცვალებულთა კოლექტიური დაკრძალვები ზოგჯერ სრული და არასრული კრემაციით [გობეჯიშვილი გ. 1970:273-275].

¹¹ ჯანტუხის სამაროვანი გამოვლენილი იქნა XX საუკუნის 80-იან წლებში. ამ პერიოდში ეს ძეგლი ითხრებოდა აფხაზი არქეოლოგების მიერ [Шамба Г. 1984; Шамба Г. 1990]. 2009-2015 წწ. ჯანტუხის სამაროვანს სწავლობდა (გათხრები დღესაც მიმდინარეობს) არქეოლოგიური ექსპედიცია რუსი არქეოლოგის ალ. სკაკოვის ხელმძღვანელობით. როგორც აღნიშნავენ, საქმე უნდა გვექნდეს კოლექტიური დაკრძალვის მქონე ორფენიან სამარხ ორმოებთან, კრემაციის გამოყენებით (ძვ. წ. XIII-XII-IX-VIII-VII სს-ები). გვხვდება ჭის ფორმის მაგვარი ინდივიდუალური სამარხი ორმოებიც. ასევე ძვ. წ. V-III სს-ის სამარხი ორმოები [Скаков А. и друг. 2013:23; Скаков А. 2015:85-86]. ჯანტუხის სამაროვანზე გამოყოფენ უფრო ადრეულ სამარხულ კომპლექსს კრემაციის კვალით (ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) [Скаков А. 2015:85-86].

(ქვევრსამარხები). ისინი ცნობილია შემდეგი პუნქტებიდან: ახალი გაგრა, პრიმორსკოე, აბგარხურკი, ზემო ეშერა, ზვანდრიფში, აპშდვანი (ძველი ორჯონიკიძე), ვერემაგინის მთა, ბოგოფრიპში, ყულანურხვა, წითელი შუქურა (8 ურნა სამარხი) [Ивашенко М. 1935:14; Күфтин Б. 1949:155-188; Воронов В. 1969:24, 27; Шамба Г. 1984:56-57; Бгажба О.Х., Воронов В. 1982:30-31; Бжания В. 1990-ბ; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:136]. ოსუარიუმები ძირითადად გვხვდებიან სამარხ ორმოებთან ერთად შერეული სახით.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში (ისე როგორც მთელ კოლხეთში) გვხვდება კოლექტიური და ინდივიდუალური სამარხები, რომლებიც წარმოდგენილია შემდეგი სახეობით: ორმოსამარხები, ქვევრსამარხები (ოსუარიუმები), დოლმენები, კრომლეხები. ორმოსამარხებში გამოყოფენ დაკრძალვის შემდეგ წესს: მიცვალებულთა დაკრძალვა პირადმა მდგომარეობაში, მოხრილ მდგომარეობაში, სრული კრემაციით, მეორადი დაკრძალვის წესით და ა.შ. დასტურდება მეორადი დაკრძალვის წესი ცეცხლის გამოყენებით [დოლიძე ნ. 1999:8]¹². ქვევრსამარხებში კი მიცვალებულებს კრძალავენ მეორადი დამარხვის წესით და დებენ ჭურჭელში. გამოვლენილია ორ ათეულამდე სამარხი ურნები, რომლებიც ძირითადად ლოკალიზდება სოხუმსა და გაგრას (ფსოუსა და გუმისთას) შორის მდებარე ტერიტორიაზე [Шамба М. 1984:70]. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ურნა სამარხებმა ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში განიცადა ტრანსფორმაცია და გავრცელდა ცენტრალური კოლხეთის მიმართულებით [Күфтин Б. 1949:72]. წითელი შუქურას სამაროვანზე გვხვდება 17 ჭისმაგვარი სამარხი [Күфтин Б. 1949:70].

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში, კოლხური კულტურის ერთ-ერთი წამყვანი ელემენტი ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძები აღმოჩენილია დაახლოებით 46 პუნქტში [ლორთქიფანიძე ოთ. 2001:93-194]. თუმცა რამდენამე განსხვავებულ მონაცემებს გვაწვდიან აფხაზეთის ტერიტორიაზე კოლხური გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძების აღმოჩენაზე (52 ერთეული) [აფაქიძე ჯ. 2006:66-88] (ტაბ. III)¹³. ასევე დაახლოებით 14 პუნქტში გამოვლენილია ბრინჯაოს ნივთები, რომელსაც უფრო მეტად აკუთვნებენ კოლხური გვიანი ბრინჯაოს ხანის განძებს; 7 პუნქტში კი დასტურდება განძები თუ სამარხული კომპლექსები. ცალკე აქვთ გამოყოფილი ბრინჯაოს ზოდების შემცველი განძები, თუ ლითონსაღნობი სახელოსნოების მასალა [აფაქიძე ჯ. 2006:79-87, ტაბ. I]. ამ სტატისტიკური მონაცემების (მხედველობაში გვაქვს ბრინჯაოს განძები) მიხედვით თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია გვევლინება კოლხური გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ერთ-ერთ ყველაზე მძლავრ კერად.

70-80-იანი წლებიდან კოლხეთის ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად, მთელ რიგ ძეგლებზე დადასტურდა სპილენძ-ბრინჯაოს საწარმოო საქმიანობასთან დაკავშირებული ნივთები: სამეღე კლდე, სამერცხლე კლდე, კარახტინი, სახოველი (საირხე), მახვილაური, ისპანი, ნამჭედური, ჩოლოქი, დაბლაგომი, ნაოხვამუ, ცივა, ყულევი, ანაკლია I, ანაკლია II, მაქსანია და სხვ. [ჯიბლაძე ლ. 2016:185,190, რუკა I; ინანიშვილი გ., ჯიბლაძე ლ. 2019:87-96]. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე წარმოდგენილია ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოს ნაშთები: ვერემაგინის გორა, სოხუმის მთა, ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი, ფიჩორის N4 და N6 ბორცვები, ტამიში, ბომბორა, ეშერა, მგუძირხვა, ამჟასარა, კისტრიკი და ა.შ. [ინანიშვილი გ., ჯიბლაძე ლ. 2019:96-100] (ტაბ. IV). ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოს ნაშთები ხელახალი ჩატარებული გამოკვლევებით გამოვლინდა გუანდრას ნასახლარის ადრეობრივ ბრინჯაოს ხანის ფენაში, რომელსაც ადრე ენეოლითის ხანას აკუთვნებდნენ [Цвиная И. 2007:578-580]. ზოგიერთ ძეგლზე შემორჩენილი იყო ბრინჯაოს საღნობი ღუმელი (ვერემაგინის გორა, სოხუმის მთა) და ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოს ნაგებობათა ნაშთები, მრავალრიცხოვანი ბრინჯაოს ჩამოსასხმელი ყალიბების ფრაგმენტებით (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი) [კალანდაძე ა. 1953; ჯიბლაძე ლ. 2007: ტაბ. C-III; Джопуа А., Нюшков В. 2015: 15-22]. აფხაზეთის საწარმოო სახელოსნოები ეყრდნობოდა ადგილობრივ სამთამადნო წარმოების კერებს (ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების პირველადი კერები), რომლებიც განლაგებული იყვნენ ზღვის დონიდან 2000 მეტრის სიმაღლეზე, მდ. კოდორისა და ბზიფის სათავეებში.

¹² ფიქრობენ, რომ სხვადასხვა ფორმის ორმოსამარხებში ფიქსირდება დაკრძალვის სამი წესი: ინჰუმაციური, სრული და ნაწილობრივი კრემაციით, ასევე მეორადი დაკრძალვა. ეს უკანასკნელი ასევე დამახასიათებელია დოლმენებისათვის, კრომლეხებისა და ქვევრსამარხებისათვის [Скаков А. 2015:135].

¹³ იხსენიებენ მანამდე უცნობ შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის განძების აღმოჩენებს ჭუბურხინჯსა (1994წ.) და ზვანდრიფში (2008წ.) [Скаков А. 2015:107].

ამრიგად, თუ შევაჯამებთ ყოველივე ზემოთქმულს შეგვიძლია შემდეგი დასკვნები გამოვიტანოთ. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურების განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. მართალია ადრე და შუაბრინჯაოს ხანაში აქ გვხვდება რამდენადმე განსხვავებული სახის მასალები, რომელიც უფრო იგრძნობა მდ. ფსოუსა და სოხუმს შუა მდებარე ტერიტორიაზე. ეს ფაქტი შესაძლოა აიხსნას ამ მხარის ძეგლების ლოკალური ხასიათით. ასევე შეხვედრებით კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურების მონათესავე დოლმენურ კულტურასთან, რომელიც მთლიანად მოქცეულია პროტოკოლხური კულტურის მძლავრი გავლენის ქვეშ.

ძველი კოლხური კულტურის არეალში მძლავრად არის მოქცეული თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია, რომელიც, როგორც დასაწყისში აღვნიშნეთ, წარმოდგენილია სხვადასხვა კატეგორიის ძეგლებით და მათგან მომდინარე ნივთიერი მასალებით. განსაკუთრებით ეს კარგად იგრძნობა ძველკოლხურ II ეტაპზე. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ძველი კოლხური კულტურის მატარებელი ტომები – ქართველური ზანურენოვანი მოსახლეობა სამოსახლოდ მჭიდროდ ითვისებს მთელი კოლხეთის ტერიტორიასთან ერთად თანამედროვე აფხაზეთის მხარეს მდ. ფსოუმდე და მის გარეთაც. ეს ხანა ძველი კოლხეთის სახელმწიფოს წარმოქმნის წინა პერიოდია. ხდება დემოგრაფიული აფეთქება და მიმდინარეობს მთელი რეგიონის კოლხიზაცია¹⁴.

ბიბლიოგრაფია:

1. აფაქიძე ჯ. აფხაზეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძები. აფხაზეთი I, არქეოლოგიური ძეგლები და პრობლემები. თბილისი 2006, გვ. 66-88.
2. ბარამიძე მ. მერხეულის სამაროვანი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, „მეცნიერება“, თბილისი 1977.
3. ბარამიძე მ., ჯიბლაძე ლ., ჩიგოშვილი თ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება აფხაზეთის ასსრ სამშენებლო მოედნებზე, „ძეგლის მეგობარი“, N1. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება, „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1990, გვ. 18-21.
4. ბარამიძე მ. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ძვ. წ. II-I ათასწლეულის პირველ ნახევარში (ძირითადი პრობლემები), სადოქტორო დისერტაცია (ხელნაწერი). თბილისი 1998 (დაცულია მეცნიერის პირად არქივში).
5. ბარამიძე მ. ძვ. წ. III-II ათასწლეულების არქეოლოგიური კულტურები და მათი ეთნიკური ატრიბუცია. საქართველო-აფხაზეთის მოამბე N2-3. თბილისი 1999, გვ. 23-35.
6. ბარამიძე მ., წითლანაძე ლ., დოლიძე ნ. აფხაზეთის მატერიალური კულტურა, ტომი II. თბილისი 2013.
7. ბარამიძე მ. ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ძვ. წ. II-I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. „საარი“, თბილისი 2017.
8. გასვიანი გ. ნარკვევები შუასაუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან. „მეცნიერება“, თბილისი 1991.
9. გობეჯიშვილი გ. გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები I. თბილისი 1970, გვ. 201-243.
10. დოლიძე ნ. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მხატვრული ნაწარმი (ლითონის სამკაული), საკანდიდატო დისერტაცია. თბილისი 1999.

¹⁴ კოლხური კულტურის გავრცელების არეალი კოლხეთის ტერიტორიის გარდა საკონტაქტო და ინფილტრაციის ზონებით მოიცავს საქართველოს მიმდებარე თურქეთის ტერიტორიას, აფხაზეთის მომიჯნავე ჩრდილოეთ ნაწილს, შიდა ქართლისა და ჩრდილოეთ კავკასიის გარკვეულ მონაკვეთებს [ლორთქიფანიძე ოთ. 2001:127-140; სულავა ნ. 2019:5; Панцхავა Л. и друг. 2003:2-17].

11. თავაშიშვილი გ. უძველესი ნამოსახლარები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვურ ტერასაზე. საკანდიდატო დისერტაცია (ხელთნაბეჭდი), თბილისი 1999.
12. ინანიშვილი გ., მაისურაძე ბ., გობეჯიშვილი გ. საქართველოს უძველესი სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოება (ძვ. წ. III-I ათასწლეულებში). თბილისი 2010.
13. ინანიშვილი გ., ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის ბრინჯაოს წარმოების ისტორიისათვის. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბილისი 2019.
14. კალანდაძე ა. სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, სოხუმი 1953.
15. კილანავა ბ. რჩეული შრომები, მეორე ტომი. „ინტელექტი“, თბილისი 2009.
16. ლორთქიფანიძე ოთ. არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1986.
17. ლორთქიფანიძე ოთ. განძები კოლხური ბრინჯაოს კულტურაში. ჟურნალი „ძიებანი“, დამატებანი, VI. თბილისი 2001, გვ. 178-194.
18. მელიქიშვილი გ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი 1965.
19. მიბჩუანი თ. დასავლეთ საქართველოს მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან. თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 1989.
20. მიქელაძე თ. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბილისი 1974.
21. მიქელაძე თ. კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები. თბილისი 1985.
22. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან – აფხაზეთი 2007. „ინტელექტი“, თბილისი 2007.
23. პაპუაშვილი რ. ერგეტის სამაროვნები. სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში. თბილისი-ზუგდიდი 1999, გვ. 317-321.
24. პაპუაშვილი რ. ცენტრალური კოლხეთის სამაროვანთა აგებულებისათვის, ჟურნალი „ძიებანი“, N 5. თბილისი 2000, გვ. 55-66.
25. პაპუაშვილი ნ., ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ. კოლხეთის ენეოლითის, ბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის სამაროვნების გავრცელების რუკა, ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში N17-18. თბილისი 2006, გვ. 127-132.
26. სულავა ნ. არქეოლოგია საქართველოს ოკუპირებულ ტერიტორიებზე (კოლხური ბრინჯაოს კულტურის გამო). იბერია-კოლხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ – ისტორიული კვლევა, 15. თბილისი 2019, გვ. 5-8.
27. ფხაკაძე გ. მტკვარ-არაქსის და დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის კულტურათა ზოგიერთი მეხვედრა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სას II. თბილისი 1978, გვ. 3-12.
28. ფხაკაძე გ. ენეოლითი და ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთ საქართველოში, II. თბილისი 1992, გვ. 216-280.
29. ფხაკაძე გ. დასავლეთ ამიერკავკასია ძველი წელთაღრიცხვის III ათასწლეულში. თბილისი 1993.
30. ფხაკაძე გ. კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის კვლევის ზოგიერთი ასპექტი, ჟურნალი „ძიებანი“, N2. თბილისი 1998, გვ. 32-41.
31. ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ. ახალი არქეოლოგიური მონაპოვარი გალის რ-ში. კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. ჟურნალი „ძიებანი“, N6 (დამატება). თბილისი 2001, გვ. 125-128.
32. ფხაკაძე გ. აფხაზეთის დოლმენების კვლევის ზოგიერთი ასპექტი. აფხაზეთი I, არქეოლოგიური ძეგლები და პრობლემები. თბილისი 2006, გვ. 138-140.
33. ჩართოლანი შ. სპილენძის ძველი გამონამუშევრები მდ. ბზიფისა და კოდორის ხეობაში. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს. თბილისი 1971, გვ. 49-61.

34. ჩიგოშვილი თ. ენგურ-კოდორის აუზის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარები. ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 1999.
35. ჩიგოშვილი თ. ენგურ-კოდორის ორმდინარეთის ნამოსახლართა კულტურა და ქრონოლოგია – პერიოდიზაციის საკითხები. აფხაზეთი I. არქეოლოგიური ძეგლები და პრობლემები. თბილისი 2006, გვ. 133-137
36. ჯაფარიძე ო. ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბილისი 1961.
37. ჯაფარიძე ო. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბილისი 1976.
38. ჯაფარიძე ო. საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი 1991.
39. ჯაფარიძე ო. საქართველოს ისტორიის სათავეებთან. თბილისი 2003.
40. ჯაფარიძე ო. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის დოლმენები N17-18. თბილისი 2006, გვ. 44-50.
41. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა სტრატეგრაფია, ქრონოლოგია და პერიოდიზაცია (ფიჭორის ცენტრალური ბორცვის მასალების მიხედვით). თბილისი 1997.
42. ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ., ხვისტანი რ. შუა და გვიანბრინჯაოს საწყისი პერიოდის უახლესი აღმოჩენა გალის რ-ნის სოფ. გაგიდაში. ჟურნალი „ძიებანი“, N13-14. თბილისი 2004, გვ. 74-82.
43. ჯიბლაძე ლ., ხვისტანი რ. გალის რ-ნის ბრინჯაო – ადრერკინის ხანის ძეგლების არქეოლოგიური რუკა. კრებული „აფხაზეთი I“, აფხაზეთის არქეოლოგიური ძეგლები და პრობლემები. თბილისი 2006, გვ. 62-66.
44. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ძვ. წ. III-II ათასწლეულების ნამოსახლარები. თბილისი 2007.
45. ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ. ხელოვნურ ბორცვთა აგებულებისათვის, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის „მომბე“, N4. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია. თბილისი 2013, გვ. 100-112.
46. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურები და მათი ეთნიკური ატრიბუცია. კრებული „გურია“, N6. თბილისი 2016, გვ. 77-124.
47. ჯიბლაძე ლ. ბრინჯაოს საწარმოო საქმიანობასთან დაკავშირებული ნივთები კოლხეთიდან. ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, N23. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბილისი 2016-ა, გვ.179-190.
48. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურები. სტატია ესეს სახით შედის შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებულ საერთაშორისო პროექტში – საგრანტო ნაშრომი – საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლების ორენოვანი (ქართულ-ინგლისური) ელექტრონული ენციკლოპედია (ძვ. წ. III-I ათასწლეულები). 2017, განთავსებულია ინტერნეტის საიტზე <http://geoarchencyclopedia.ge>
49. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სხვადასხვა კატეგორიის ძეგლების (ნამოსახლარები, სამაროვნები, ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოები) არქეოლოგიური რუკები, ონლაინ არქეოლოგია, 18. 2020, გვ. 80-98.
50. თორთლაძე ზ., გველესიანი მ. ლარილარის სამაროვანი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბილისი 2019.
51. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Бжания В., Шамба Г., Квирквелия Г., Чигოшвили Т. Основные итоги исследований на строительных площадках Абхазской АССР. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, Тбилиси 1982, стр. 90-99.
52. Барамидзе М.В., Чигошвили Т.Э., Квирквелия Г.Т., Джибладзе Л.В., Хубутия Г. Археологические исследования в селе Пичори в 1981 – 1982 гг. АО Абхазии 1981-1982 гг., Тбилиси 1985, стр. 14-16.
53. Барамидзе М., Чигошвили Т., Пхакадзе Г., Джибладзе Л., Махарадзе З., Шеразадишвили Б., Датუნашвили Т. 1987: Работы археологических экспедиции Абхазии. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987, стр. 42-47.
54. Бгажба О.Х., Воронов В. История изучения археологии Абхазии. Тбилиси 1982.

55. Бжания В. Мачарское поселение энеолита и бронзы в Абхазии, СА №1. Москва 1966, стр. 113-126.
56. Бжания В. Поселение Очамчирской культуры в горах Абхазии. Кавказ и восточная Европа в древности. Москва 1973, стр. 65-76.
57. Бжания В. Основные итоги работ на новостройках Абхазии. Вопросы археологии Абхазии. Сухуми 1989, стр. 40-43.
58. Бжания В., Габелия А. Результаты исследования Бомборского поселения. АО Абхазии в 1986-1987 гг. Тбилиси 1990, стр. 3-5.
59. Бжания Д., Вардания Г., Джопуа А., Сангулия Г. Раскопки в селе Тамиш АО Абхазии 1985. Тбилиси 1990-а, стр. 9-12.
60. Бжания В., Бжания Д. Гагрский могильник, Сухуми 1990-д.
61. Бжания В., Сакания С., Бжания Д. Выявление Археологических памятников в селе Арасадзыхь, Е.И. Крупнов и развития Археологии Северного Кавказа, XXVIII Крупновские чтения, Материалы международной научной конференций Москва, 2014.
62. Воронов Ю. Археологическая карта Абхазии. Сухуми 1969.
63. Воронов Ю. История Абхазии от древнейших времен до раннего средневековья Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Москва 1971.
64. Воронов Ю. Древности Сочи и его окрестностей. Краснодар 1979.
65. Воронов Ю. Древности Азантийской долины. Тбилиси 1982.
66. Габелия А. Поселения Колхидской культуры (по материалам Абхазии). Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. ист. наук, Москва 1984.
67. Габелия А. Металлургия и металлообработка Абхазии в эпоху поздней бронзы. Е.И Крупнов и развитие археологии Северного Кавказа. XXVIII Крупновские чтения, Москва 2014, стр. 136-138.
68. Габелия А. Абхазия на предантичную и античную эпоху, Сухуми 2014-з.
69. Гогадзе Э. Хронология памятников Колхидской культуры эпохи Средней бронзы и некоторые вопросы культурной отнесенности вариантов общеколхидской культуры эпохи ранних металлов. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Телави- Сигнахи, 1983, Тбилиси 1990, стр. 2-17.
70. Гунба М. Археологические исследования в селе Цуарче Гальского района. АО Абхазии 1986-1987, Тбилиси 1990, стр. 13-15.
71. Джопуа А., Ньюшков В. Бронзолитейные печи на рубеже поздней бронзы и раннего железного века в Абхазии. Историко-археологический альманах, вып. N13, Армавир- Краснодар-Москва 2015, стр. 15-22.
72. Иващенко М. Исследование архаических памятников материальной культуры в Абхазии. Тбилиси 1935.
73. Инал-Ифа Ш. Вопросы Этно-Культурной истории Абхазии. Сухуми 1976.
74. Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, том I. Тбилиси 1949.
75. Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, том II. Тбилиси 1950.
76. Лукин А. Материалы по археологии Бзыбской Абхазии, ТОИПКГЭ, I. Ленинград 1941, стр. 1-97.
77. Марковин В. Долмены западного Кавказа. Москва 1978.
78. Марковин В. Долмены западного Кавказа. Археология эпохи бронзы Кавказа и средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва 1994, стр. 228-253.
79. Скаков А., Джопуа А., Козубова А. Открытия Г.К. И С.М. Шамба на Могильнике Джантух: Новый взгляд на старые находки. Третья Абхазская международная археологическая Конференция: Проблемы древней и средневековой археологии Кавказаю Сухум 2013, стр. 22-45.
80. Скаков А. Археология в абхазии в начале XXI века: сотрудничество российских и абхазских ученых. Абхазия в мировой истории и международных отношениях. Материалы Международной научной конференции, Сухум, 14-17 мая, 2015, стр. 74-135.

81. Соловьев Л. Следы древнего соляного промысла в близь г. Очамчире, Сухуми. Труды Абхазского Государственного Музея, I. Сухуми 1947, стр. 25-50.
82. Соловьев Л. Селища с Текстильной керамикой нга побережье Западной Грузии, СХIV, Москва-Ленинград 1950, стр. 265-286.
83. Соловьев Л. Погребение дольменной культуры в Абхазии и прилегающей части Адлерского района. Труды Абхазского ин-та языка, литературы и истории, т. XXXI. Сухуми 1960, стр. 69-100.
84. Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р. Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская? Кавказоведение, №4. Москва 2003, стр. 102-117.
85. Шамба Г. Раскопки древних памятников Абхазии. Сухуми 1984.
86. Пхакадзе Г. Колхидская раннебронзовая культура. Археология Кавказа, №2-3. 2009-2010, стр. 74-86.
87. Шамба Г. Эшерские Кромлехи, Сухуми 1970.
88. Шамба Г. Археологические памятники верховья реки Галидзга (Джантух). Тбилиси 1990.
89. Шамба Г. Древний Сухум. Сухум 2005.
90. Цвинария И. Поселения Гуандра. Тбилиси 1978.
91. Цвинария И. Новые памятники дольменной культуры Абхазии. Тбилиси 1990.
92. Цвинария И. Раскопки на поселении Гуандра. АО 2005 г. Москва 2007, стр. 578-580.

შემოკლებათა განმარტება:

სას – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები

სა – საქართველოს არქეოლოგია

ПАИ – Полевые археологические исследования

СА – Советская археология

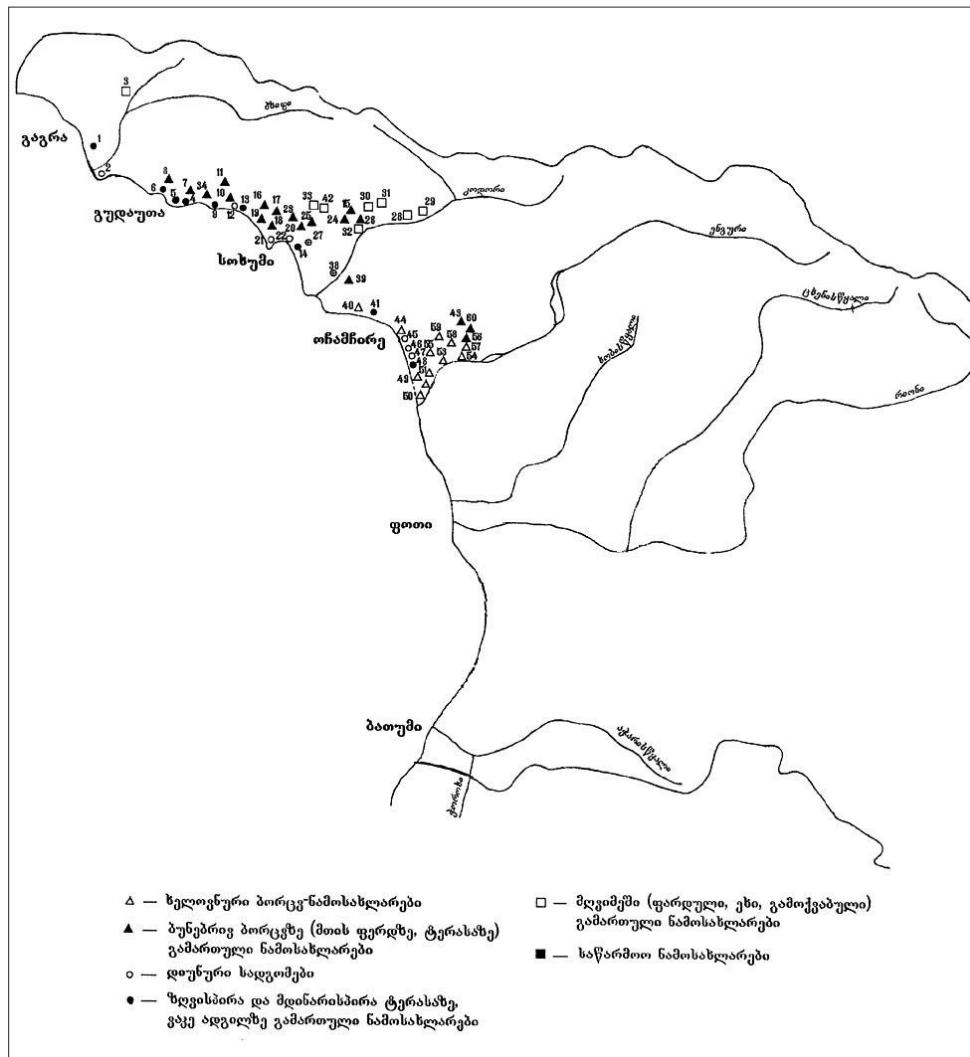
ТОИПКГЭ – Труды Отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I. აფხაზეთის ბრინჯაო-აღწერკინის ხანის ნამოსახლარების გავრცელების რუკა

1. კოლხიდა 2. ბიჭვინთა (ლძა) 3. იუპსი 4. კისტრიკი 5. ბომბორა 6. ააქსტა 7. ყულანურხვა 8. ოთხარა 9. პრიმორსკოე 10. ანაკოფიის ციხე 11. ანუხვა აბხაზსკაია 12. ახალი ათონი (ორი დიუნური სადგომი) 13. გუანდრა 14. ლეჩქოფი 15. აბგიძრა 16. ამჟასარა 17. ვერეშაგინის მთა 18. გუმისთის ნამოსახლარები (გუმისთა I, გუმისთა II, აჭანდარა) 19. ეშერა 20. სოხუმის მთა 21. სოხუმის კონცხი 22. წითელი შუქურა 23. გუადიხუ 24. ლემსა 25. ალექსეევკა 26. ბაგრატის ციხე 27. სოხუმის ნამოსახლარები (N4 სკოლა, რკ. სადგური) 28. ახრა-კაპში 29. პალი 30. თეთრი მღვიმე 31. ზედა მღვიმე 32. ჯამპალ I 33. კამან I 34. აბგახურკი 35. აგუძერა 36. შიციკურა 37. მაჭარა (სამი ნამოსახლარი) 38. მერხეული 39. ატარა არმიანსკაია 40. ტამიში 41. მოქვი (ორი ნამოსახლარი) 42. ივაშენკო 43. აგუბედია 44. ოჩამჩირე I (დასავლეთი, ცენტრალური, სამხრეთი ბორცვები) 45. ოჩამჩირე II 46. გუდავა (ორი დიუნური სადგომი) 47. ოქუმი 48. გაგიდა 49. ფიჩორი (10-11 ბორცვი) 50. განმუხური (ორი ბორცვი) 51. ნაკარდალი (4-5 ბორცვი) 52. ჯვარალეხი (5-6 ბორცვი) 53. თაგილონის წიფურია (3-4 ბორცვი) 54. ჭუბურხინჯი 55. განახლება 56. აბაჟუ 57. გალი 58. მზიური (2-3 ბორცვი) 59. რეფო-შეშელეთი (4-5 ბორცვი) 60. წარჩე

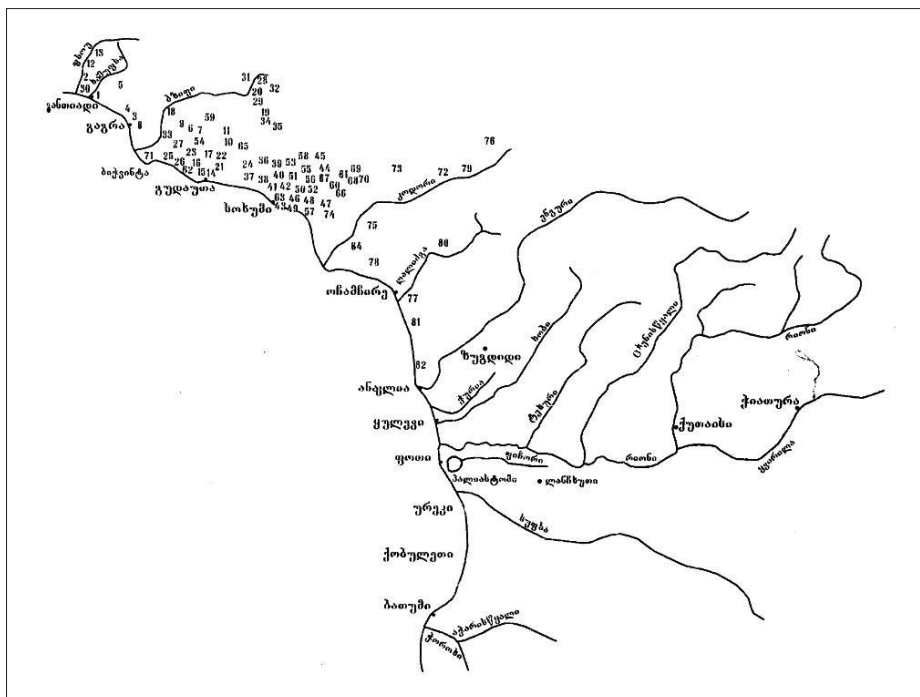
ტაბ. I.

ტაბ. II. აფხაზეთის ბრინჯაო-აღრერკინის ხანის სამაროვნების გავრცელების რუკა

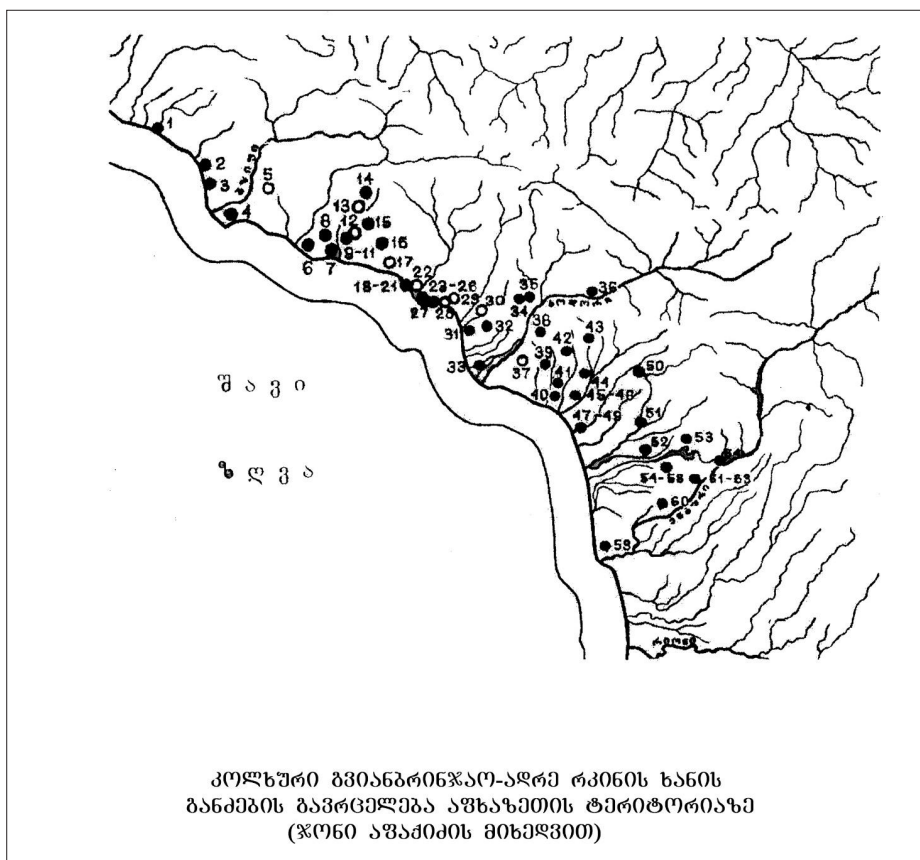
1. განთიადი - დოლმენები 2. ფსოუ - სამარხეული ინვენტარი 3. ძველი გაგრა - მღვიმეში აღმოჩენილი სამარხები 4. ახალი გაგრა - ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულის სამაროვანი (სამარხი ორმოები, ოსუარიუმები) 5. აჩმარდა - დოლმენები 6. ოთხარა ძვ. წ. IX-VIII სს-ის სამაროვანი (სამარხი ორმოები) 7. ოთხარა - ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის დოლმენები 8. კოლხიდა - ძვ. წ. VIII-VII სს-ის სამარხი ორმო 9. ხაბიუ - ძვ. წ. III ათასწლეულის და ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისის დოლმენები 10. აჩანდარა - დოლმენები 11. აჩანდარა - წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (სოფლის სხვადასხვა ადგილზე აღმოჩენილი) 12. მიქელირფში - დოლმენები 13. ტროიცკი - დოლმენები 14. გუდაუთა - ძვ. წ. IX-VIII სს-ის სამარხები (სავარაუდოდ სამარხი ორმოები) 15. კისტრიკის ნამოსახლარზე VIII-VII სს-ის ჩაშვებული სამარხი ორმოები 16. ბომბორას ველის ძვ. წ. VIII ს-ის სამაროვანი 17. ბომბორას ნამოსახლარზე ძვ. წ. VII-VI სს-ის ჩაშვებული სამარხი ორმოები 18. ლავინაია ბალკას ფარდულში (ცისფერ ტბასთან) მდებარე ადრე ბრინჯაოს ხანის მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმო 19. მდ. რიშვიუს ხეობა-დოლმენები 20. ფსხუ - დოლმენები 21. ყულანურხვა - დოლმენი 22. ყულანურხვა - ძვ. წ. VIII-VI სს-ების სამაროვანი 23. მუგუძირხვა (აქსტა) - წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (სამარხი ორმოები) 24. პრიმორსკოე - ძვ. წ. VIII-VIII სს-ების სამაროვანი (ურნა სამარხები) 25. მდ. მჭისტას ხეობა - დოლმენი 26. აბგარხუკი - დოლმენი 27. აბგარხუკი-წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (ურნა და სამარხი ორმოები) 28. სანჩარი - დოლმენი 29. დოუ - დოლმენთა ჯგუფი 30. ლაპსთა - ადრე ბრინჯაოს ხანის მეორადი დაკრძალვის სამარხები 31. მდ. აგურიფსთას ხეობა - დოლმენები 32. მდ. ბაულის ხეობა - დოლმენები 33. კალდახვარას მღვიმეში აღმოჩენილი ადრე ბრინჯაოს ხანის გრუნტული სამარხი ორმოები მეორადი დაკრძალვით 34. მდ. მადენგას ხეობა - დოლმენები 35. მდ. გუმრიფშის ხეობა - დოლმენები 36. ანუხვა აფხაზსკაია - დოლმენები 37. ახალი ათონი - დოლმენი 38. ახალი ათონი - ძვ. წ. VIII-VII სს-ების სამარხები 39. მისრა - ორი გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხის კვალი 40. ზემო ეშერა - დოლმენები (ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრული, ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) 41. ზემო ეშერა - წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (ოსუარიუმები, სამარხი ორმოები) 42. ქვემო ეშერა - კრომლეხები კოლექტიური მეორადი დაკრძალვით 43. ქვემო ეშერა - წინაანტიკური ხანის სამაროვანი 44. შრომა (ყოფილი მიხაილოვსკოე) - დოლმენი 45. შრომა-მღვიმეში გამართული ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანების მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები 46. ლეჩქოფი - VIII-VII სს-ის სამარხი 47. სოხუმის მთა - ძვ. წ. VIII-VII სს-ების სამაროვანი (სამარხი ორმოები) 48. ცუგუროვკა - დოლმენები 49. წითელი შუქურას წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (სამარხი ორმოები) 50. გუმისტა I-ის ნამოსახლარზე გამართული ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულის ქვის წრით შემოსაზღვრული სამარხი ორმოები 51. ვერეშაგინის მთა - ძვ. წ. VIII-VII სს-ების სამაროვანი (ურნა სამარხები) 52. იაშთხვა - გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხები 53. შუბარა - წინაანტიკური ხანის სამარხები 54. ზვანდრიფში - წინაანტიკური ხანის ოსუარიუმები 55. გუმისტა II - გვიანბრინჯაოს ხანის დაზიანებული სამარხი 56. სოხუმის ჰესი - ძვ. წ. IX-VIII სს-ის ქვაყუთი 57. კამან I - მღვიმეში გამართული ძვ. წ. II ათასწლეულის შუახანების მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები 58. მდ. ხიფსთას ხეობა - გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხი ორმო, მეორადი დაკრძალვით 59. პრცხა (ყოფილი როჟდესტვენსკი) - ორი დოლმენი 60. ახუპაჩი - დოლმენისებური ფილის ნაგებობანი 61. აპმდვანი (ორჯონიკიძე) - წინაანტიკური ხანის ურნა სამარხები 62. ჩობალუკი - ძვ. წ. IX-VIII სს-ის ორმო სამარხები 63. აჩკაცი - ძვ. წ. X-VIII სს-ის სამარხები 64. ბარმაში - ძვ. წ. VIII-VI სს-ის სამარხეული მასალა 65. ალექსეევკას ხეობა - სამარხეული ინვენტარი 66. ბეშკარდაში - წინაანტიკური ხანის დანგრეული სამარხი 67. აზანთა - შუაბრინჯაოს ხანის დოლმენები 68. აზანთა - ქვაყუთი 69. სული - შუაბრინჯაოს ხანის დოლმენები 70. ოქტომბერი - სამარხის (ყორდნის) კვალი 71. ჩხალთა - დოლმენები 72. მდ. ჯამპალის ხეობა - დოლმენები 73. მერხეული (ადგილი ლაკადა) ძვ. წ. VII-VI სს-ის ინდივიდუალური და კოლექტიური მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები 74. ახუცა ჯგერდა-დოლმენები 75. ქლუხორის უღელტეხილი-ფარდულში გამართული ადრე ბრინჯაოს ხანის სამარხი ორმო 76. ბეღია - დოლმენი 77. ტამიშის ნამოსახლარი - ძვ. წ. VII-VI სს-ის ჩაშვებული სამარხი ორმოები 78. პოვრეში (ფოქვეში) - ქვაყუთი. თარიღი მითითებული არ არის 79. ჯანტუხი - ძვ. წ. VIII-VII სს-ის კოლექტიური სამარხი ორმოები, მეორადი დაკრძალვით 80. გაგიდა - შუა და გვიანბრინჯაოს საწყისი პერიოდის სამარხეული ინვენტარი 81. ფიჩორი-კოლექტიური მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმო 82. გალი უინვენტარო ქვევრსამარხი.

ტაბ. II.

ტაბ. III. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხური კულტურის განძების გავრცელება აფხაზეთში (რუკა შედგენილია ჯონი აფაქიძის მიერ). დასახელებული პუნქტები იხილეთ [აფაქიძე ჯ. 2006:87]

ტაბ. III.

ტაბ. IV. კოლხეთის ენეოლით, ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ლითონჩამოსხმელი სახელოსნოები.
1 - წითლად აღნიშნულია ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოს ნაშთები აფხაზეთში 2 - შავწითლად
სამთამადნო წარმოების ძეგლები მთიან აფხაზეთში

ტაბ. IV.

